

Lietuvių policijos 1(13)-asis batalionas* ir žydų žudynės 1941 m.

Šio straipsnio tikslas – atskleisti Tautos darbo apsaugos (toliau – TDA) bataliono vaidmenį Lietuvos žydų žudynėse 1941 m. Straipsnio autorius mėgins atsakyti į šiuos klausimus: kurie bataliono padaliniai (kuopos, būriai) dalyvavo žydų žudynėse? Kuriose Lietuvos vietovėse ir kada bataliono padaliniai žudė žydus? Kiek maždaug žydų nužudė TDA batalionas? Kiek bataliono karininkų ir kareivių dalyvavo holokauste?

Autorius nepretenduoja į kategoriškas išvadas ir absoliučiai tikslius skaičius, tačiau tikisi kiek įmanoma tiksliau ir išsamiau atsakyti į iškeltus klausimus.

IVADAS

Viena svarbiausių holokausto istorijos Lietuvoje temų yra lietuvių policijos batalionų dalyvavimas žydų genocide. Nors sovietmečiu ši tema dažnai buvo naudojama propagandiniams tikslais siekiant kompromituoti vadamuosius „buržuazinius nacionalistus“, tačiau toliau publicistinio lygio straipsnių ir brošiūrų nebuvo pažengta. Sovietinėje historiografijoje ir publicistikoje galima išskirti tik Jokūbo Vico studiją, dokumentų rinkinio „Masinės žudynės Lietuvoje“ 1-ąją dalį, bro-

šiūrą „Kaltina nužudytieji“ bei dokumentų rinkinį „Nacionalistų talka hitlerininkams“¹. Vis dėlto J. Vico studijoje Tautos darbo apsaugos bataliono veikla nėra sistemingai išnagrinėta. Pavieniai žydų žudynių arba anti-partizaninių akcijų faktai išmėtyti po visą knygą ir pasimeta tarp kitų batalionų veiklos fragmentų. Autorius neteikia jokių statistinių žinių apie bataliono nužudytų žydų skaičių ir tik trumpai užsimena, kad TDA batalionas žudė ne tik Kaune, bet ir provincijoje. Teisybės dėlei reikia pripažinti, jog ir lietuvių išeiviai šią temą iš esmės ignoravo (išimtis – Sauliaus Sužiedėlio darbai holokausto tema). Nors JAV buvo leidžiamas „Kario“ žurnalas, kuriame dažnai būdavo skelbiami memuarinio pobūdžio straipsniai apie policijos batalionų veiklą, tačiau holokausto tema juose iš esmės buvo nutylima. Dažniausiai būdavo aprašomos kovos su sovietų ir lenkų partizanais (Armija krajoja) arba Raudonosios armijos daliniais. Lietuvių išeivijos autorių požiūrį į holokaustą gerai atspindi Henrio L. Gaidžio knyga apie lietuvių ginkluotųjų pajėgų veiklą Antrojo pasaulinio karo metais². Nors H. L. Gaidis išsamiai aprašė lietuvių policijos batalionų susikūrimą ir veiklą nacių okupacijos metais, tačiau batalionų dalyvavimo holokauste problemą tradi-

* 1(13)-ojo lietuvių policijos bataliono pavadinimas ir numeracija kelis kartus keitėsi. Nuo 1941 m. birželio 28 d. iki rugpjūčio 7 d. batalionas vadinosi Tautos darbo apsaugos batalionu, vėliau – Pagalbinės policijos tarnybos batalionu, dar vėliau – 1-uoju pagalbinės policijos tarnybos batalionu, o nuo gruodžio 20 d. – 13-uoju apsaugos batalionu.

ciškai nutylėjo ir visą kaltę dėl žydų tragedijos suvertė nacių okupacinei valdžiai.

Atkūrus nepriklausomybę (po 1990 m.) Lietuvos istorikai taip pat nepakankamai dėmesio skyrė holokausto istorijai ir ypač lietuvių policijos vaidmeniui jame. Reta išimtis – Stasio Knezio straipsnis apie TDA bataliono veiklą Kaune 1941 m.³ Vis dėlto straipsnio autorius labiau kreipė dėmesį į bataliono formavimo procesą, jo organizacinę sąrangą ir sudėtį, o ne į bataliono panaudojimą žydų žudynėms. Apie holokausto aspektą lietuvių policijos batalionų veikloje užsimenama ir Rimanto Zizo straipsnyje „Lietuvos archyvuose“⁴. Straipsnio autorius, plačiau nekommentuodamas statistinių duomenų, daro išvadą, jog tiesiogiai dalyvavusių žudynėse batalionų karių nebuvo daug ir jų negalima tapatinti su pagrindinėmis batalionų pajėgomis.

Deja, holokausto tyrimų srityje Lietuvos istorikai kol kas nusileidžia Vokietijos istorikams. Pastaruoju metu Vokietijoje pasirodė keletas svarbių knygų ir straipsnių apie žydų genocidą Lietuvoje⁵. Nagrinėti lietuvių policijos batalionų (konkrečiai TDA bataliono Kaune) vaidmenį holokauste ėmėsi Vokietijos istorikas Knutas Stangas⁶. Nors jis savo knygoje neišvengė faktinių klaidų ir netikslumų, tačiau TDA bataliono veiklą išnagrinėjo gana išsamiai ir objektyviai. Vis dėlto K. Stangas labiau dėmesį sutelkė į bataliono įvykdytas žudynes Kauno fortuose, o to paties bataliono provincijoje vykdytų akcijų detalai nenagrinėjo. Be to, K. Stangas, samprotaudamas apie SS oberšturmfiurerio Joachim Hamanno „skrajojantį“ būrį (*Rollkommando Hamann*) teigė, jog šis specialiai žydų žudynėms suformuotas būrys buvo sudarytas iš TDA bataliono 4-osios kuopos kareivių. Iš tikrųjų J. Hamanno „skrajojančio“ būrio pagrindą sudarė ne 4-osios, bet 3-iosios kuopos kareiviai. Pastarosios kuopos vadu nuo 1941 m. birželio 28 d. iki rugpjūčio 18 d. buvo lttn. Juozas Barzda (1941 m. rugpjūčio 18 d. jis buvo paskirtas 2-ojo lietuvių po-

licijos bataliono vado mjr. Antano Impulevičiaus pavaduotoju). J. Barzdą perkėlus į 2-ąją batalioną, TDA bataliono 3-iosios kuopos vadu tapo lttn. Anatolijus Dagys. K. Stangas pernelyg sureikšmina lttn. Broniaus Norkaus vaidmenį J. Hamanno būryje ir apskritai masinėse žydų žudynėse. Šiuo atžvilgiu B. Norkaus vaidmuo nebuvo svarbesnis negu leitenantų J. Barzdos ir A. Dagio. Lttn. B. Norkus niekada nebuvo 3-iosios kuopos vadu (jis nuo 1941 m. birželio 28 d. iki liepos 31 d. ir nuo rugpjūčio 7 d. iki rugsėjo 4 d. buvo 3-iosios kuopos būrio vadu). 1941 m. rugsėjo 4 d. lttn. B. Norkus buvo paskirtas 4-osios kuopos vadu. Autoriaus žiniomis, ši kuopa (1941 m. rugsėjo 10 d. ji buvo pavadinta 1-ąja kuopa) žydų žudynėse tiesiogiai nedalyvavo. Kelia abejonių K. Stango pateiktas 57 TDA bataliono kareivių, tariamai sudariusių J. Hamanno būrio pagrindą, sąrašas⁷. K. Stango nurodyti 57 asmenys priklausė 4-ajai kuopai, kuri, kaip minėta, žudynėse tiesiogiai nedalyvavo. Masinės žudynės vykdė būtent TDA bataliono 3-ioji kuopa ir tik ją galima tapatinti su J. Hamanno būriu.

Nagrinėjamai temai svarbiausi archyviniai dokumentai yra saugomi Lietuvos centriname valstybės archyve (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA). LCVA ypač svarbus Lietuvos generalinės srities Kauno miesto komendantūros fondas (f. R-1444). Jame yra saugomi 1941 m. įsakymai TDA batalionui. Pagal juos galima atkurti bataliono formavimo procesą, organizacinę struktūrą, kiekybinę ir personalinę sudėtį, informaciją apie bataliono saugomus objektus. Tačiau bataliono vykdytos žudynių akcijos įsakymuose neatsispindi. Tik lyginant LCVA dokumentus su LYA saugomomis po karo nuteistų bataliono karių baudžiamosiomis bylomis galima išsiaiškinti, ką reiškė įsakymuose vartotos formuluotės „išvyko komandiruotėn slaptais tarnybos reikalais“ ir pan. Po karo sovietų saugumas nuteisė daugiau kaip 90 buvusių 1(13)-ojo

bataliono karininkų ir kareivių. Jų baudžiamosios bylos yra labai svarbus šaltinis tyrinėjant bataliono istoriją ir dalyvavimą žydų žudynėse. Nors šiose bylose yra ir netikslumų, tačiau lyginant kelių ar net keliolikos asmenų parodymus apie tuos pačius įvykius galima susidaryti daugmaž patikimą įvykių vaizdą.

TDA BATALIONO SUFORMAVIMAS IR VEIKLA KAUNO MIESTE

Tautos darbo apsaugos batalionas pradėtas formuoti Kaune 1941 m. birželio 28 d. Batalioną organizavo pirmomis sovietų ir nacių karo dienomis susiformavusi Kauno karo komendantūra (komendantas plk. Jurgis Bobelis). Pirmieji vokiečių kariuomenės daliniai į Kauną atvyko 1941 m. birželio 24 d., antroje dienos pusėje. Visa karinė ir administracinė valdžia buvo sutelkta vokiečių 821-osios karo lauko komendantūros komendanto gen. mjr. Roberto von Pohlio rankose. 1941 m. birželio 28 d. gen. mjr. R. von Pohlis lietuvių Kauno karo komendantui plk. J. Bobeliui įsakė nuginkluoti lietuvių sukilėlių ir partizanų būrius, o ginklus pristatyti į Kauno komendantūrą. Tai reiškė, kad yra paleidžiami antisovietinių lietuvių partizanų būriai⁸. Tačiau tą pačią dieną (birželio 28 d.) plk. J. Bobelis išleido įsakymą Nr. 9 dėl buvusių partizanų dalių reorganizavimo į reguliarių junginių.

Visi partizanų ginklai ir karinė amunicija privalėjo būti pristatyta perregistruoti į Kauno karo komendantūrą. Už įsakymo nevykdymą pagrasinta bausti „visu įstatymų griežtumu“⁹.

1941 m. birželio 28 d. Kauno karo komendantas pasirašė pranešimą dėl reguliaraus junginio formavimo: „Prie Kauno Karo Komendantūros formuojamas Tautinio Darbo Apsaugos batalionas. Visi taurūs lietuviai, norį tarnauti tame batalione, kviečiami iki š. m. birželio 29 d. 18 val. užsirašyti

Kauno Karo Komendantūroj, Gedimino g. 34, I a., kamb. 1. Priimami tarnavę aktyvioj tarnyboj karininkai, puskarininkiai ir eiliniai [...]“¹⁰. Šis plk. J. Bobelio pranešimas dėl TDA bataliono steigimo iš anksto turėjo būti suderintas su vokiečių karo komendantu R. von Pohliu ir reikėjo gauti jo leidimą. Vokiečių karinei administracijai reikėjo ginkluotų padalinių užfrontės pagalbinėms funkcijoms vykdyti (karinių objektų, karo belaisvių apsaugai, viešajai tvarkai ir saugumui palaikyti), todėl ji neprieštaravo, kad būtų įsteigtas lietuvių ginkluotas dalinys. Organizuoti TDA bataliono formavimą plk. J. Bobelis pavedė plk. Andriui Butkūnui (bataliono vadu A. Butkūnas buvo iki 1941 m. liepos 24 d. voldemarininkų surengto pučo. Plk. A. Butkūną TDA bataliono vado pareigose pakeitė mjr. Kazys Šimkus)¹¹. Plk. A. Butkūnas pirmosiomis karo dienomis vadovavo Raudondvario valsčiaus lietuvių sukilėliams. Jo vadovaujami sukilėliai suėmė 68 raudonarmiečius¹². Į batalioną stojo daugiausia buvę Kauno miesto ir apskrities 1941 m. Birželio sukilėliai (jie save dažniausiai vadino partizanais) ir nepriklausomos Lietuvos laikų kariškiai.

Pirmasis įsakymas TDA batalionui buvo išleistas 1941 m. liepos 1 d. Jį pasirašė bataliono vadas plk. A. Butkūnas. Įsakyme plk. A. Butkūnas padėkojo „Didžiosios Vokietijos“ vadui Adolfui Hitleriui už išvadavimą iš „raudonojo teroro“ ir paragino bataliono karius sekti žuvusių 1941 m. Birželio sukilėlių ir 1919 m. savanorių pėdomis bei pasiaukojamai dirbti „savo išvaduotosios tėvynės atstatymui“. Įsakyme ypač buvo pabrėžiama, kad būtina laikytis karinės drausmės ir tvarkos. Bataliono kariai buvo įpareigoti sveikinti vokiečių karininkus¹³.

Tą pačią dieną plk. A. Butkūnas išleido slaptą įsakymą Nr. 1 TDA batalionui. Pagal šį įsakymą nuo 1941 m. liepos 1 d. buvo įsteigti nuolatiniai sargybos postai prie šių pastatų: 1) Ministrų kabineto (Lietuvos laikino-

sios vyriausybės) (sargybą ėjo 2-osios kuopos 9 kariai ir 1 pasiuntinys); 2) radijo stoties (1-osios kuopos 7 žmonės); 3) elektros stoties Petrašiūnuose (1-osios kuopos 7 žmonės); 4) vandentiekio stoties Kleboniškyje (1-osios kuopos 7 žmonės).

Taip pat buvo įsteigti laikini sargybos postai prie sandėlių Aleksote Minkausko ir Napoleono gatvėse¹⁴.

1941 m. liepos 3 d. bataliono vado įsaky mu buvo patvirtintos TDA bataliono karininkų pareigos. Bataliono vado pavaduotoju paskirtas gen. št. mjr. Antanas Impulevičius, bataliono vado adjutantu – lt. Vladas Garbenis, 1-osios kuopos vadu – kpt. Bronius Kirki la, 2-osios kuopos vadu – kpt. Norbertas Gasėnas, 3-iosios kuopos vadu – lt. Juozas Barzda, kuopos vado padėjėju – lt. Anatolijus Dagys, būrių vadais – lt. Jurgis Skaržinskas, lt. Bronius Norkus, jaun. lt. Stepas Dubinskas, 4-osios kuopos vadu paskirtas kpt. Viktoras Klimavičius, 5-osios kuopos vadu – kpt. Juozas Truškauskas¹⁵.

Batalionas buvo suformuotas labai greitai. 1941 m. liepos 4 d. TDA batalione tarnavo 724 puskarininkiai ir kareiviai¹⁶.

Iš pradžių TDA batalionas saugojo karinius ir ūkinius objektus, bet jau 1941 m. liepos pradžioje vokiečių saugumo policijos ir SD iniciatyva jis buvo įtrauktas į masines žydų žudymo akcijas.

ŽYDŲ ŽUDYNĖS KAUNO FORTUOSE

Jau pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinio būrio 1b vadas Erichas Ehrlingeris planavo masinius žydų areštus ir sistemingas žudynes. Kaip pirmoji masinė žydų žudynių vieta buvo parinktas Kauno VII fortas. 1941 m. liepos 1 d. pranešime Vyriausiajai Reicho saugumo valdybai (RSHA) Berlyne E. Ehrlingeris mini žydų koncentracijos stovyklos steigimą VII forte ir egzekucijų vykdymą¹⁷.

Nuo 1941 m. birželio 29 d. žydų žudynėms Kaune vadovavo E. Ehrlingeris. Po kelių dienų (nuo liepos 2 d.) saugumo policijos funkcijas Kaune iš jo perėmė A operatyvinės grupės 3-iojo būrio (toliau – 3/A) vadas SS štandartenfiureris Karlas Jägeris. Iki išvykimo iš Kauno E. Ehrlingerio vadovaujamas operatyvinis būrys 1b nužudė apie 1500 žydų¹⁸.

A operatyvinės grupės 1941 m. liepos 6 d. pranešime rašoma, jog Kaune vokiečių komendantūros įsaky mu birželio 28 d. partizanai buvo nuginkluoti. Iš patikimų partizanų buvo sudaryti du pagalbinės policijos daliniai (iš viso penkios kuopos). Dvi kuopos (205 vyrai) buvo perduotos operatyvinio būrio žinion, viena saugojo VII forte įrengtą žydų koncentracijos stovyklą ir vykdė egzekucijas. 3/A operatyvinio būrio vado K. Jägerio įsaky mu liepos 4 d. VII forte buvo sušaudyti 463 žydai, o liepos 6 d. – 2514 žydų. Minėtame operatyvinės grupės pranešime teigiama, jog VII forte saugoma apie 1500 žydų ir ketinama jiems įrengti vieną stovyklą IX forte. Be to, nurodyta, kad Kauno centriniame kalėjime yra kalinama 1869 žydai, 214 lietuvių, 134 rusai, 1 latvis ir 16 lenkų¹⁹.

Iš nuteistų TDA bataliono karių parody mų sovietų saugumui galima daryti išvadą, kad žydų žudynėse VII forte dalyvavo TDA bataliono 1-oji ir 3-ioji kuopos. Vėlesnėse žydų žudymo akcijose dažniausiai dalyvaudavo 3-ioji kuopa. Kai buvo vykdomos itin didelės naikinimo akcijos, jose dalyvaudavo beveik visas batalionas, išskyrus kitas užduotis vykdžiusius karius²⁰. Pirmosiose žydų žudynėse VII forte liepos pradžioje daugiausia dalyvavo 1-osios kuopos kareiviai, bet buvo kareivių ir iš kitų kuopų. VII forte (Žaliakalnyje) tuomet buvo kalinama apie 700 žydų. Jie buvo laikomi forto viduje po atviru dangumi. Bataliono kareiviai sunkvežimiais buvo atvežti į egzekucijos vietą. Forto viduje buvo didelė dauba. Žydai grupėmis buvo varomi prie griovio ir šaudomi. Šaudymui komandavo lt. B. Norkus ir jaun. lt. Juozas Obele-

nis. Jie taip pat pistoletais šaudė aukas. Kareiviai šaudė šautuvais. Žudynėms pasibaigus, lavonus užkasė sovietų karo belaisviai. Po egzekucijos kareiviai buvo nuvežti atgal į kareivines Laisvės alėjoje²¹. Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. liepos 4 d. VII forte buvo sušaudyta 416 žydų vyrų ir 47 moterų²². Pagal kitų parodymus, šaudant žydus VII forte taip pat dalyvavo vokiečių karininkai bei TDA leitenantai J. Barzda ir J. Skaržinskas²³.

Masinėse žydų žudynėse 1941 m. liepos 6 d. VII forte taip pat dalyvavo TDA bataliono 3-ioji kuopa. Čia buvo šaudoma slėnyje šalia forto. Šį kartą aukos buvo šaudomos ir kulkosvaidžiais. Šaudymui vadovavo leitenantai J. Barzda, A. Dagys ir B. Norkus. Žudynėse taip pat dalyvavo vokiečių gestapininkai. Žydai grupėmis po 20 žmonių buvo atvedami prie duobių. Jiems į nugaras iš kelių metrų atstumo šaudė TDA bataliono kareiviai²⁴. 1941 m. liepos 6 d. VII forte buvo nužudyta 2514 žydų²⁵.

TDA bataliono vado 1941 m. liepos 7 d. išleistame slaptame įsakyme Nr. 3 nurodoma VII fortą saugoti I rūšies sargybai, kurią sudaro 49 sargybiniai. Fortas turėjo būti saugomas visą parą. Pagal sargybinių skaičių tai buvo labiausiai saugomas TDA bataliono objektas. Lietuvos laikinosios vyriausybės pastatą (Laisvės al. 70) tuo pačiu metu saugojo tik 8 sargybiniai²⁶. Turimomis žiniomis, liepos pradžioje VII fortą saugojo bataliono 1-oji kuopa. Ji taip pat dalyvavo šiame forte vykdomose žydų žudynėse²⁷.

Vienas iš šaudymų VII forte užtruko dvi dienas. Tuo metu buvo šaudoma apie 400–500 žydų vyrų grupė. Egzekucijai vadovavo lttn. J. Barzda. Kadangi buvo šaudoma nedidelėmis grupelėmis, žudynės užtruko iki sutemų. Tuomet lttn. J. Barzda šaudymą nutraukė ir dalį kuopos kareivių paliko per naktį saugoti pasmerktuosius. Kitą dieną į žudynių vietą buvo atvežti keli kulkosvaidžiai ir šaudymas atnaujintas. Šį kartą buvo sušaudyti visi išvakarėse atvaryti žydai vyrai²⁸.

Pažymėtina, kad teisiųjų parodymai dažnai nesutampa su K. Jägerio raporte minimais aukų skaičiais ir žudynių datomis. Pavyzdžiui, K. Jägerio raporte nėra duomenų apie VII forte vykusią akciją, kuri užtruko dvi dienas. Galima spėti, jog VII forte buvo šaudoma dažniau negu nurodoma K. Jägerio raporte. Kita vertus, kelių mažesnių akcijų aukų skaičius galėjo būti pridedamas prie didelės akcijos metu nužudytųjų skaičiaus. Ypač tai pasakytina apie 1941 m. liepos 6 d. žudynes, kai buvo sušaudyta 2514 žydų. Liudytojų parodymuose niekur neminimas toks didelis per vieną dieną VII forte nužudytų žydų skaičius. Tikėtina, jog minėtas skaičius yra gautas sudėjus per kelias mažesnes akcijas nužudytų asmenų skaičius.

Vieno iš šaudymų VII forte metu pasmerktieji mėgino prasiveržti pro apsaugą ir pabėgti, tačiau toks mėginimas buvo nesėkmingas. Žydai šaudyti dauboje, kurios šlaitai buvo 10–15 m aukščio. Sargybiniai turėjo pakankamai laiko nušauti puolančius beginklius žmones²⁹. Yra žinių, jog šią pasipriešinimo VII forte akciją spontaniškai įkvėpė Kauno gydytojas Borisas Chodosas. Tačiau jis, kaip ir kiti bėgliai, buvo nušautas. 1941 m. liepos 7 d. VII forto požemiuose kalintos žydų moterų buvo perkeltos į IX fortą³⁰.

Po 1941 m. liepos 6 d. masinių žudynių VII forte buvo vykdomos mažesnio masto žydų naikinimo akcijos. Liepos 9 d. buvo nužudyta 21 žydas ir 3 žydės. Vienas iš buvusių TDA bataliono kareivių, tarnavusių 3-iojoje kuopoje, prisimena, jog liepos viduryje dalis kuopos kareivių, vadovaujami lttn. B. Norkaus, iš A. Mickevičiaus gatvėje buvusio kalėjimo paėmė grupę (apie 30 žmonių) žydų vyrų ir moterų. Pasmerktieji buvo nuvesti į VII fortą. Be to, į fortą sunkvežimiu atvežta dar viena nedidelė žydų grupė. Forto viduje buvo iškastas apie 10 m ilgio griovys. Žydai buvo atvaryti prie griovio ir sušaudyti. Lavonus užkasė iš kalėjimo atvaryti žydai; paskui jie vėl buvo grąžinti į kalėjimą.

Sprendžiant iš liudytojo parodymų, tai turėjo būti liepos 19 d. žudynės, nes pats liudytojas į TDA batalioną buvo priimtas liepos 15 d.³¹

Tai buvo paskutinės žudynės VII forte. Tą dieną forte sušaudyti 26 žmonės: 17 žydų, 2 žydės, 4 lietuviai komunistai, 2 lietuvės komunistės ir 1 vokiečių komunistas. 1941 m. liepos 14 d. išleistame TDA bataliono vado slaptoje įsakyme Nr. 4 pažymėta, jog fortą saugo iš viso 49 sargybiniai, tačiau „nesant suimtųjų, sargybos sudėtis mažinama forto komendanto nuožiūra iki 7 žmonių“³². Vadinasi, sunaikinus VII forte kalintus žydus, išnyko būtinybė labai saugoti fortą.

TDA bataliono kariams iki masinių žudynių niekada anksčiau neteko dalyvauti panašiose akcijose. Tai neigiamai veikė bataliono karių psichiką ir moralę. Negalėdami atvirai pasipriešinti naciams, dauguma mėgino pasišalinti iš tarnybos ar kitu būdu išvengti dalyvavimo žmonių žudynėse. 1941 m. liepos 5–11 d. iš tarnybos batalione buvo paleista 117 karių. Liepos 15–17 d. vien iš 1-osios kuopos dezertyravo 9 kariai. TDA bataliono 1-osios kuopos vadas kpt. B. Kirkila neištvėręs patirtų žiaurumų liepos 12 d. nusišovė. 1-osios kuopos vado padėjėjas lttn. Stepas Paulauskas ir du būrių vadai jaunesnieji leitenantai Povilas Kulakauskas ir Jonas Ralys pasiprašė atleidžiami iš tarnybos ir buvo atleisti³³.

Tačiau tokios protesto formos negalėjo pakeisti nacių politikos žydų atžvilgiu. TDA batalionas ir toliau buvo pasitelkiamas žydams žudyti.

1941 m. rugpjūčio 2 d. Kauno IV forte buvo įvykdyta pirmoji akcija. Tą dieną sušaudyti 209 žmonės: 170 žydų, 33 žydės, 1 JAV žydas, 1 JAV žydė ir 4 lietuviai komunistai³⁴. TDA bataliono kareiviai, vadovaujami leitenantų J. Barzdos ir J. Skaržinsko, pasmerktuosius žydus paėmė iš kalėjimo A. Mickevičiaus gatvėje ir atvarė į IV fortą. Čia jau buvo apie 10 vokiečių karininkų ir kareivių. Tarp šlaitų buvo iškastas keliolikos metrų ilgio ir kelių metrų pločio griovys. Pasmerktieji buvo iš-

rengti iki apatinių drabužių ir grupėmis varomi prie griovio. Žydus šaudė kelios dešimtys TDA kareivių ir vokiečiai. Komandą šaudyti davė lttn. J. Barzda. Kiti bataliono kareiviai saugojo žudynių vietą. Žudynės truko apie dvi valandas³⁵.

Dar didesnės žudynės IV forte buvo rugpjūčio 9 d. Tuomet visa 3-ioji kuopa buvo nuvesta prie kalėjimo A. Mickevičiaus gatvėje. Prižiūrėtojai iš kalėjimo išvarė apie 500–600 žydų vyrų ir moterų. Kuopai vadovavo leitenantai J. Barzda ir A. Dagys. Sargybinių lydimi žydai buvo nuvaryti į Aukštojoje Panemunėje esantį IV fortą. Forto viduje žydų vyrai ir moterys buvo vieni nuo kitų atskirti. Į fortą lengvuju automobiliu atvyko vokiečių SS karininkas ir keli kareiviai. Forte sovietų karo belaisviai jau buvo iškasę keletą didelių duobių. Prieš šaudymą viršila Zigmas Arlauskas kareiviams davė išgerti degtinės (degtinės į fortą atvežė vokiečiai). Pirmiausia sušaudytos moterys. Jos grupėmis buvo atvartomos prie duobės ir šaudomos į nugaras. Dar gyvas duobėse esančias aukas pistoletų šūviais pribaidavo leitenantai J. Barzda, A. Dagys ir vokiečiai. Sušaudžius moteris, prie duobių pradėta varyti žydus vyrus. Jie buvo išrengiami iki apatinių drabužių, sustatomi prie duobių krašto ir sušaudomi. Sušaudžius grupę žydų, sovietų karo belaisviai juos vos apkasdavo žeme, tada buvo šaudoma kita vyrų grupė. Šaudymas prasidėjo po pietų ir truko iki vakaro. Šaudė beveik visi tuo metu forte buvę 3-iosios kuopos kareiviai. Po žudynių aukų lavonus užkasė sovietų karo belaisviai. Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. rugpjūčio 9 d. IV forte buvo nužudyti 534 žydai: 484 vyrai ir 50 moterų³⁶.

1941 m. rugpjūčio 18 d. Kauno geto Žydų taryba gavo geto komendanto SA hauptsturmführerio Fritzio Jordano įsakymą surinkti žydų vyrus inteligentus ir atvaryti juos prie geto vartų. Kauno savivaldybėje žydų reikalus tvarkęs Mikas Kaminskas geto atstovams pasakė, kad žydų inteligentai būsią reikalin-

gi darbui Kauno miesto archyve. Suvilioti šio pasiūlymo (dėl darbo pobūdžio ir geresnio atlyginimo) susirinko 534 žydai. Visi jie dar tą pačią dieną buvo nuvežti į IV fortą ir sušaudyti. K. Jägerio raporte rašoma, jog 1941 m. rugpjūčio 18 d. Kauno IV forte iš viso buvo nužudyta 1812 žmonių: 698 žydai, 402 žydės, 1 lenkė, 711 inteligentų žydų iš geto. Tai buvo bausmė už sabotažo aktą³⁷. Tarp nužudytųjų buvo Operos ir baleto teatro koncertmeisteris smuikininkas Robertas Stenderis, iš Lenkijos į Lietuvą atvykęs garsus kino režisierius Marekas Martensas, tapytojas A. Kaplanas, žurnalistas Maksas Volfovičius, daug gydytojų, inžinierių, advokatų ir mokytojų³⁸. Deja, nepavyko nustatyti, kas konkrečiai vykdė šią egzekuciją. Tikriausiai tai darė vokiečių gestapininkai ir didelę žudynių patirtį įgijusi TDA bataliono 3-ioji kuopa. Pagal nuteistų buvusių TDA bataliono karių parodymus, 1941 m. rugpjūčio mėn. IV forte batalionas kelis kartus šaudė žydus. Iki 1941 m. rugpjūčio pabaigos Kaune veikė tik TDA batalionas. 2-asis lietuvių pagalbinės policijos batalionas faktiškai buvo suformuotas tik rugpjūčio pabaigoje.

1941 m. spalio mėn. žydų žudynės buvo vykdomos Kauno IX forte. Čia egzekucijos vykdytos iki pat hitlerinės okupacijos pabaigos. Pirmoji masinė žydų žudynių akcija čia įvykdyta spalio 4 d. Šios akcijos pretekstas – tariamas pasikėsinimas į vokiečių sargybinių³⁹.

Rengtis žudynėms IX forte pradėta gero kai anksčiau. Likus daugiau kaip mėnesiui iki spalio 4 d. akcijos, į IX forto kalėjimą buvo atvykę trys gestapo karininkai (tarp jų minima gestapininko Josefo Stützo pavardė). Jie įsakė kalėjimo viršininkui išvalyti šalia forto esantį lauką (jis buvo apsėtas avižomis ir žirniais). Paskui į fortą buvo atsiųsti keli šimtai sovietų karo belaisvių. Jie per mėnesį iškasė kelias ilgas tranšėjas⁴⁰.

1941 m. spalio 4 d. apie 6 val. ryto prie mažojo geto atvyko apie 50 vokiečių policininkų ir apie 100 lietuvių policininkų. Jie už-

blokavo įėjimą į getą. Iš geto buvo leista išeiti tik nedidelei grupei žmonių, turinčių „žydo amatininko pažymėjimus“ (geto kaliniai juos vadino „Jordano pažymėjimais“). Mažojo geto gyventojai buvo varomi į Sąjungos aikštę už geto ribos. Turintieji „Jordano pažymėjimus“ buvo nuvaryti į didįjį getą, o neturintieji nuvežti į IX fortą. Tarp išvežtųjų pateko ir visi geto ligoninės chirurgijos ir terapijos skyriaus ligoniai. Iš vaikų namų buvo paimta 141 vaikas ir auklės. Kūdikiams buvo spardomi kojomis ir kaip pagaliai mėtomi į brezentu uždengtą sunkvežimį. Jis nuvažiavo IX forto kryptimi. Iš geto infekcinės ligoninės buvo paimti 67 ligoniai, gydytojai ir ten mėginę pasislėpti sveiki mažojo geto kaliniai. Infekcinė ligoninė buvo sudeginta su visa įranga ir dokumentais⁴¹. Į IX fortą iš mažojo geto atvežti žydai buvo šaudomi karo belaisvių iškastuose grioviuose. Šaudė beveik visa 1-ojo lietuvių policijos bataliono (buvusio TDA) 3-ioji kuopa. Žudynėse taip pat dalyvavo apie 20 vokiečių kareivių. Lietuvių savisaugos kareiviams komandavo lt. B. Norkus⁴². Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. spalio 4 d. buvo nužudyta 1845 žydai: 315 vyrų, 712 moterų ir 818 vaikų⁴³.

Didžiausia žydų žudynių akcija IX forte buvo įvykdyta 1941 m. spalio 29 d. Žudynių išvakarėse Kauno geto Demokratų aikštėje dešimčia kolonų buvo išrikiuoti visi geto gyventojai: pirmoje kolonoje stovėjo geto Seniūnų tarybos nariai su šeimomis, antroje – geto policininkai su šeimomis, trečioje – geto administracijos tarnautojai su šeimomis, kitose kolonose – darbininkai su šeimomis. Visi išrinktieji turėjo pereiti esesininkų Fritzio Jordano, Josefo Stützo, Alfredo Tornbau, Helmuto Raucos ir kitų atranką. Vieni buvo siunčiami į dešinę (mirti), kiti – į kairę (laikinais paliekami gyventi). Pirmiausia nužudyti buvo parenkamos didelės šeimos, fiziškai silpni žmonės ir ligoniai. Šeimos dažnai buvo išskiriamos. Pasmerktieji buvo išvesti į mažojo geto teritoriją, o kitą dieną nuvaryti į IX fortą

sušaudyti⁴⁴. Geto kalinių atrankoje dalyvavo ir 1-ojo lietuvių policijos bataliono kareiviai. Batalionas į getą nuvyko atskiromis kuopomis. Bataliono kareivinėse, kurios buvo įsikūrusios policijos patalpose Žaliakalnyje, liko tik budintys asmenys. Kiekvienas bataliono kareivis šovininėse turėjo po 30–40 šovinių. Kartu su 3-iaja kuopa vyko leitenantai A. Dagys, J. Barzda, B. Norkus ir jaun. ltn. Norbertas Jakubauskas. Į getą buvo atsiųsta ir kitų policijos batalionų kareivių bei vokiečių policininkų. Dauguma 1-ojo bataliono kareivių stovėjo sargyboje aplink getą, kiti – sargyboje Demokratų aikštėje. Į getą spalio 28 d. buvo atvykęs ir 1-ojo bataliono vadas mjr. K. Šimkus. Atrinkus sušaudyti apie 10 tūkst. žydų, 1-ojo bataliono 3-ioji kuopa grįžo į kareivines. Kitos dienos rytą 3-ioji kuopa nuvyko į getą. Tėn atvyko ir kitos 1-ojo bataliono kuopos. 1-ojo bataliono karininkai ir dalis kareivių iš geto nuvyko į IX fortą. Likusieji bataliono kareiviai rikiavo žydus į kolonas ir varė į fortą. Atvaryti žydai buvo vedami į forto vakarinę atšlaitę, kurioje buvo iškasta keletas apie 200 m ilgio, 3 m pločio ir apie 2 m gylio tranšėjų. Pasmerktieji grupėmis po 100–150 žmonių buvo vedami prie griovių ir grūdami į juos. Atvarytieji sušaudyti buvo išrengti iki apatinių drabužių. Bataliono kareiviai apsupdavo griovius iš trijų pusių, ir pagal karininkų komandą imdavo šaudyti į grioviuose esančius žmones. Sušaudžius vieną grupę, karo belaisviai lavonus užpildavo žemės sluoksniu, tada būdavo atvedama nauja aukų grupė. Vienu metu šaudydavo kelios dešimtys 3-iosios kuopos kareivių. Žudynėse dalyvavo tokio pobūdžio akcijose jau pasižymėję leitenantai A. Dagys, B. Norkus ir J. Barzda. Taip pat šaudė apie 20 vokiečių karininkų ir kareivių. Vokiečių kareiviai šaudė automatais, o karininkai – pistoletais. Šaudytojų grupės keisdavosi.

Žudynės baigėsi jau temstant. Po žudynių bataliono kareiviai rinkosi geresnius aukų drabužius ir kitus daiktus. Į kareivines kareiviai grįžo sunkvežimiais. Pagal K. Jägerio ra-

portą, 1941 m. spalio 29 d. IX forte buvo nužudyta 9200 žydų: 2007 vyrai, 2920 moterų ir 4273 vaikai. K. Jägerio raporte spalio 29 d. žudynės buvo ciniškai įvardytos kaip „geto valymas nuo nereikalingų žydų“. Lietuvos istorijoje tikriausiai niekada nebuvo tokio masto žudynių, kai per vieną dieną buvo sunaikinta 10 tūkst. nekaltų civilių žmonių. Iš žudynių vietos stebuklingai pavyko pabėgti tik vienam pasmerktajam – vienuolikmečiui berniukui Izaokui Blochui⁴⁵. Po „didžiosios“ spalio 29 d. akcijos masinės Kauno geto žudynės nebuvo vykdomos iki pat 1944 m. kovo 26 d. Tačiau 1941 m. lapkričio ir gruodžio mėn. IX forte buvo žudomi iš kitų Vokietijos okupuotų kraštų atvežti žydai. 1941 m. lapkričio mėn. vokiečių saugumo policijos ir SD vadovė Lietuvoje K. Jägerio įsakymu forte buvo išlaisvintos patalpos naujai atvežtiems kaliniams. Iki tol IX forto kalėjime buvę kaliniai buvo perkelti į Kauno centrinį kalėjimą. Per keletą dienų į IX fortą buvo atvežta tūkstančiai užsienio šalių žydų. Beveik pusė kalinių netilpo į forto kazematus ir buvo laikomi forto kieme po atviru dangumi. Suimtieji buvo maitinami tik kartą per dieną sriuba. Likus kelioms dienoms iki masinių žudynių, į fortą buvo atvesta apie 200 sovietų karo belaisvių. Jie iškasė keturias 50 m ilgio, 2 m pločio ir 2 m gylio tranšėjas. Kai viskas buvo parengta, lapkričio 25 d. į fortą atvyko štandartenfiureris K. Jägeris su 80 gestapininkų ir vokiečių kareivių bei mjr. K. Šimkus ir ltn. J. Barzdos vadovaujamas 1-ojo bataliono policininkų būrys (apie 50 žmonių)⁴⁶.

Žudynių eigą detalčiai atpasakojo buvęs Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkas Ignas Vylius-Velavičius: „Pirmosios grupės gulė į vandenį, o kas priešinosi, buvo mušami lazdomis, šautuvų buožėmis, verčiami į jėga gulti eilėmis [...]. Žiaurumas šaudymo metu buvo neregėtas. Sargybiniai tyčiojosi, nepaklusnius užmušinėjo lazdomis ir šautuvų buožėmis dar pakeliui į tranšėjas. Per visą dieną IX forto teritorijoje sklido dejavimai,

verkė moterys, vaikai, motinos kūdikius nešė ant rankų, o vyresnius vaikus vedėsi. Lipo ant sušaudytųjų lavonų, gulė eilėmis ir laukė sušaudymo. Sušaudytieji nebuvo užkasami, todėl kiti privalėjo gulti ant mirusiųjų, o tada buvo šaudoma į juos. [...] Vakare, kada jau sutemo, masinės žudynės pasibaigė. Trys tranšėjos buvo visai pilnos. Sušaudytieji nebuvo užkasti, tranšėjose sušaudytųjų tarpe buvo dar gyvų vaikų, vyrų ir moterų. Jie gulėjo po lavonais ir dejavo. Man matant, iš tranšėjų daug sužeistų, kruvinų vyrų ir moterų lipo lauk ir bandė bėgti. Bet sargyba, gestapo kareiviai gaudė juos, mušė ir įsakinėjo vėl gulti ant lavonų ir iš naujo juos šaudė.

Pasibaigus šaudymui, dalis gestapo bei lietuvių būrio kareivių pakrovė į automašinas geruosius rūbus ir išvežė. Likusius rūbus kitą dieną mašinomis išvežė nacionalsocialistų partijos darbuotojai⁴⁷.

Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. lapkričio 25 d. IX forte buvo sušaudyti 2934 iš Berlyno, Miuncheno ir Frankfurto prie Maino perkelti žydai. Lapkričio 29 d. tame pačiame forte buvo sušaudyta dar 2 tūkst. iš Vienos ir Breslau (Vroclavo) atvežtų žydų⁴⁸.

Buvusių bataliono kareivių liudijimu, kartu su Kauno geto žydais 1941 m. rudenį buvo šaudomi Čekoslovakijos žydai. Jų esą buvo sušaudyta apie 2–3 tūkst.⁴⁹ Deja, K. Jägerio raporte nėra pažymėta, jog 1941 m. rudenį IX forte buvo šaudomi iš Čekoslovakijos atvežti žydai. Kita vertus, neatmestina versija, kad Vokietijos okupuotos Čekijos žydai gestapo dokumentuose galėjo būti užrašomi kaip Vokietijos žydai. Pagal aukų skaičių Čekoslovakijos žydų žudynės beveik atitinka 1941 m. lapkričio 25 d. ir lapkričio 29 d. nužudytų Vokietijos ir Austrijos žydų skaičių (maždaug 2–3 tūkst.). Čekoslovakijos žydų žudynių faktą savo dienoraštyje patvirtino ir gerai informuotas Lietuvių nacionalistų partijos (LNP) generalinis sekretorius Zenonas Blynas. 1941 m. lapkričio 26 d. jis rašė: „Brunius ir Vylius minėjo, kad į 9 fortą atvežė

daug žydų iš Vokietijos, kiti sako – iš Čekoslovakijos. Dalį jau sušaudė. Viena moteris išsireiškė: vienas šūvis ir viskas baigta. Iš vagonų, kas pasiėmė, tam leido neštis valizas, kas nespėjo paimti – neleido. Ką gi – Lietuvą vokiečiai nori padaryti Europos žydų kapinynu“⁵⁰. Lapkričio 29 d. Z. Blyno dienoraštyje įrašytos tokios eilutės: „[...] Žydus, kuriuos dabar šaudė I-mas batalionas, veža iš Čekijos. Jie turi Brazilijos, Argentinos vizas. Jiems sako, kad juos veža į „karantiną“. Turint galvoj „Į laisvę“ paskelbtą naują potvarkį žydų reikalui (Nr. 136, 29. XI. 41) aišku: jie atsisako „pilietybės“, gauna vizas, veža į „karantiną“ – viskas legalu, o jie dingsta pakelyje. I-mas batalionas juos sutvarko“⁵¹.

Vėliau tokio masto žudynės (kai per dieną buvo sušaudoma keli tūkstančiai žmonių) Kauno IX forte nebuvo vykdomos. IX forto prižiūrėtojus apie būsimas žudynes gestapo pareigūnui informuodavo telefonu. Gestapas vengė siųsti raštiškus įsakymus dėl žudynių organizavimo ir vykdymo⁵².

Remiantis vokiečių saugumo policijos duomenimis galima teigti, kad nuo 1941 m. liepos 4 d. iki gruodžio 1 d. 1-asis lietuvių policijos batalionas kartu su vokiečių gestapininkais Kauno fortuose sušaudė ne mažiau kaip 23 140 žydų (tarp jų buvo 4934 užsienio šalių žydai).

1-OJO BATALIONO ĮVYKDYTOS ŽUDYNIŲ AKCIJOS PROVINCIOJE

Didelė dalis provincijoje įvykdytų žydų žudynių siejama su SS oberšturmfiurerio J. Hamanno „skrajojančiu“ būriu. Garsiajame 1941 m. gruodžio 1 d. K. Jägerio raporte teigiama, jog tikslas išžudyti Lietuvos žydus „galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinktinių vyrų buvo suorganizuotas „skrajojantis“ būrys, vadovaujamas oberšturmfiurerio Hamanno, kuris visiškai suprato manusius tikslus ir sugebėjo užtikrinti bendradarbiavimą su

lietuvių partizanais bei atitinkamomis civilinėmis įstaigomis“⁵³. Taigi, kas tas J. Hamannas ir jo vadovaujamas „skrajojantis“ būrys? Sovietų ir nacių karo išvakarėse okupuotuose kraštuose nacių priešus sunaikinti pirmiausia privalėjo specialiai sukurtos vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės (*Einsatzgruppen*). Karo su sovietais išvakarėse naciai sukūrė keturias operatyvines grupes – A, B, C ir D. Operatyvinių grupių vadus tiesiogiai skirdavo Henrikas Himmleris ir Reyhardas Heydrichas. Kiekvienai armijų grupei (Šiaurės, Centro ir Pietų) buvo sukurta po vieną operatyvinę grupę. A grupė buvo priskirta Šiaurės armijų grupei, kuriai buvo duota užduotis užimti Baltijos šalis ir Leningradą. Operatyvinę grupę A sudarė 2-asis ir 3-iasis operatyviniai būriai (*Einsatzkommandos*) ir 1a bei 1b ypatingieji būriai (*Sonderkommandos*)⁵⁴. Operatyvinei grupei A iš pradžių vadovavo SS brigadefiureris Walteris Stahleckeris. Lietuvoje veikusiam 3/A būriui, kaip minėta, vadovavo SS štandartenfiureris K. Jägeris. Šiame operatyviniame būryje buvo per 120 narių; jie buvo suskirstyti į tris būrius (*Züge*). J. Hamannas buvo vieno būrio vadas ir K. Jägerio adjutantas⁵⁵. Jis buvo žinomas kaip itin aršus antisemitas. Manoma, jog K. Jägeris su J. Hamannu į Kauną atvyko jau pirmomis vokiečių okupacijos dienomis ir pastarasis gavo A operatyvinės grupės vado W. Stahleckerio užduotį suorganizuoti mobilų būrį masinėms žydų ir komunistų žudynėms⁵⁶. Šiems uždaviniams įvykdyti nepakako vokiečių saugumo policijos ir SD pajėgų. Todėl 3/A operatyvinis būrys į pagalbą pasitelkė Kaune besikuriančio TDA bataliono kareivius. Taip jau susiklostė, jog masinėms žydų žudynėms dažniausiai buvo skiriama TDA bataliono 3-ioji kuopa. J. Hamanno „skrajojantis“ būrys nebuvo nuolat veikiantis ir neturėjo konkrečios dislokacijos vietos. Paprastai jis buvo suformuojamas konkrečiai akcijai vykdyti iš kelių vokiečių gestapininkų ir kelių dešimčių TDA lietuvių policininkų. Pats

J. Hamannas dažnai net nevykdavo į žudymo akcijas provincijoje, jis tik paskirdavo užduotis 1-ojo bataliono karininkams (leitenantams A. Dagiui, J. Barzdai, B. Norkui). Spėjama, jog akcijose dažniausiai dalyvaudavo šie vokiečių SS karininkai: hauptšarfiureriai Reinoldas Porstas, Josefas Stützas, Walteris Salzmannas, Heinzas Mackas ir F. Walteris Planertas. J. Hamanno pavaduotoju buvo SS hauptšturmfiureris H. Rauca⁵⁷. Vadinamasis „skrajojantis“ būrys į akciją išvykdavo tuomet, kai būdavo atlikti visi parengiamieji darbai: mirčiai pasmerkti žydai būdavo surenkami į vieną vietą, jiems saugoti pasitelkiama vietos policija, parenkama nuošalesnė žudynių vieta (dažniausiai miškuose arba atokiuose laukuose), iškasamos duobės. Žudyti į provinciją paprastai vykdavo paskirti 3-iosios kuopos kareiviai arba savanoriai. Į numatytą žudynių vietą lengvuoju automobiliu atvažiuodavo ir keli vokiečių gestapininkai. 1941 m. gruodžio 1 d. K. Jägerio raporte išvardytas ilgas sąrašas vietovių, kuriose esą J. Hamanno būrys kartu su lietuvių policija ir vadinamaisiais baltaraiščiais (pagalbine policija) įvykdė žydų žudynes. Remiantis turimais archyviniais duomenimis galima teigti, jog ne visose K. Jägerio raporte išvardytose vietovėse (ypač provincijoje) dalyvavo 1-ojo policijos bataliono kareiviai. Toliau panagrinėsime tuos žudynių epizodus, kuriuose dalyvavo 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos kareiviai. Galima spėti, kad yra nemažai Lietuvos vietovių, kuriose žydai buvo išžudyti vietos policijos ir vadinamųjų partizanų būrių, nedalyvaujant J. Hamanno „skrajojančiam“ būriui. Bataliono vykdytos žydų žudynės Kauno apskrityje čia nebus nagrinėjamos, nes apie tai autorius jau rašė ankstesniame „Genocido ir rezistencijos“ numeryje⁵⁸.

Po masinių žydų žudynių Kauno VII forte 1941 m. liepos–rugpjūčio mėn. buvo pradėtos sistemingos žydų žudynės ir Lietuvos provincijoje. Iki 1941 m. rugpjūčio mėn. dažniausiai buvo žudomi komunistine veik-

la arba pritarimu sovietų valdžiai įtariamai žydų vyrai. Tikrasis žydų genocidas (holokaustas) prasidėjo tuomet, kai imta žudyti **visus** žydus (taip pat moteris ir vaikus) remiantis vien tautine priklausomybe. Galima priminti, jog Kauno miesto žydai jau buvo suvaryti į getą, ir dėl to nacių administracijai atsirado daugiau jėgų ir laiko „spręsti žydų klausimą“ apskrityse. Genocido vykdymui nacių valdžia pasitelkė ir lietuvišką administraciją (ypač policiją). Nacių valdžiai pirmiausia rūpėjo sutelkti žydus į getus ir stovyklas, atskirti juos nuo vietos gyventojų nežydų. Po žydų „getoizavimo“ prasidėjo masinių žudynių etapas.

Remdamasis vokiečių saugumo policijos ir SD nurodymais, 1941 m. rugpjūčio 16 d. Policijos departamento direktorius Vytautas Reivytiš Kauno apskrities policijos vadui nusiuntė slaptą aplinkraštį Nr. 3, kuriame rašė: „Gavus šį aplinkraštį, pastaboj nurodytose vietose tuojau sulaikyti visus žydų tautybės vyrus nuo 15 metų amžiaus ir tas moteris, kurios bolševikų okupacijos laikais pasižymėjo savo bolševikiška veikla arba dar ir dabar pasižymi tokia veikla ar išūlumu. Sulaikytus asmenis surinkti prie magistralinių susisiekimo kelių ir tuoj specialiomis susisiekimo priemonėmis pranešti Policijos Departamentui. Pranešant tiksliai nurodyti, kokioje vietoje ir kiek yra sulaikytų ir surinktų šios rūšies žydų.“

Reikia pasirūpinti, kad sulaikytieji būtų aprūpinti maistu ir tinkama apsauga, kuriai galima panaudoti pagalbinę policiją.

Šis aplinkraštis turi būti išpildytas per dvi paras nuo jo gavimo. Sulaikytus žydus saugoti, kol bus galima paimti ir išvežti į stovyklą⁵⁹. Minėtas aplinkraštis buvo išsiuntinėtas Kauno ir kitų apskričių policijos vadams. Policijos nuvadų viršininkai Policijos departamentui pranešinėjo, kaip vykdomi nurodymai. Žydų sutelkimo ir pasirengimo žudynėms procesas vyko labai sparčiai. Toliau panagrinėsiu 1-ojo bataliono įvykdytas žudynių akci-

jas įvairiose Lietuvos vietovėse (išskyrus Kauno apskritį).

PRIENAI

Nacių okupacijos metais Prienų valsčius priklausė Marijampolės apskrčiai. 1939 m. Prienuose gyveno apie 700 žydų⁶⁰. Pirmosiomis nacių okupacijos dienomis Prienuose policija suiminėjo tik įvairių tautybių komunistus ir sovietų valdžios šalininkus. 1941 m. liepos viduryje Prienų policijos nuvados viršininkas į Marijampolės kalėjimą išsiuntė 35 „komunistus ir pavojingus saugumui“ asmenis. Tarp jų 22 asmenys buvo žydų tautybės⁶¹. Liepos 16 d. Prienų policijos nuvados viršininkas į Marijampolės kalėjimą išsiuntė dar 17 suimtų „komunistų“ (tarp jų buvo 11 žydų)⁶². Rugpjūčio viduryje pradėta suiminėti visus žydų tautybės asmenis. Faktiškai buvo suiminėjami ne tik komunistine veikla įtariamai žydai, bet visi žydai (taip pat vaikai ir seneliai). Kaip vėliau paaiškėjo, išvežimas į stovyklą reiškė visų žydų sušaudymą. Prienų policininkai ir baltaraiščiai (pagalbiniai policininkai) netrukus pradėjo vykdyti masinius žydų areštus. Į Prienus taip pat buvo vežami aplinkinių miestelių: Biršto, Jiezno, Stakliškių ir kitų vietovių žydai. Suimtieji buvo laikomi Prienų kareivinėse⁶³. Yra žinoma, kad Jiezne buvo suimti 89 žydai (tarp jų 26 moterys). Į Prienus jie išsiųsti rugpjūčio 16 d.⁶⁴ Balbieriškio policijos nuvados viršininkas rugpjūčio 22 d. pranešė V. Reivyčiui, jog Balbieriškyje suimta 100 žydų vyrų ir 6 moterys. Visi jie perduoti Prienų žydų getui⁶⁵. Norėdamas išsiaiškinti tolesnį žydų likimą, Policijos departamento direktorius V. Reivytiš rugpjūčio 25 d. užklausė „skrajojančio“ būrio vado oberšturmfiurerio J. Hamanno: „Papildydamas savo 1941 m. rugpjūčio 18, 19 ir 20 d. raštus, kad Prienuose suimtų žydų skaičius išaugo iki 493, todėl prašau Jus duoti potvarkį suimtuosius žydus kaip gali-

ma greičiau iš surinkimo vietos išgabenti, nes jų tarpe siaučia užkrečiamos ligos. [...] Ky-la pavojus, kad užkrečiamos ligos paplis“⁶⁶. J. Hamanno nurodymo ilgai laukti neteko. Rugpjūčio 25 d. sulaikyti žydai buvo išvaryti kasti griovių už kareivinių kairiajame Nemuno krante esančiame pušynėlyje. Buvo iškasti du dideli grioviai. 1941 m. rugpjūčio 27 d. į Prienus atvyko 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos būrys (apie 25–30 vyrų), vadovaujamas lt. B. Norkaus. Kartu atvažiavo ir vienas vokiečių puskarininkis. Operacijai į Prienus kareivius pagal sąrašą atrinko viršila Z. Arlauskas. Kareiviai buvo ginkluoti čekoslovakais šautuvais ir kiekvienas šovininėse turėjo po 45 šovinius. Be to, buvo vežama dar dėžė šovinių. Atvykus žudikų būriui, vietiniai policininkai ir baltaraiščiai žydus ėmė varyti į šaudymo vietą. Iš varomų pasmerktųjų buvo atimami laikrodžiai, žiedai, pinigai ir kitos vertybės. Aukos grupėmis buvo vedamos prie griovio ir šaudomos. Šaudė 3-iosios kuopos kareiviai pagal lt. B. Norkaus komandą. Vietiniai baltaraiščiai saugojo žudynių vietą ir atvedavo pasmerktuosius prie griovio. Dalis sužeistų aukų buvo užkastos gyvos. Po žudynių 3-iosios kuopos kareiviai buvo pavaišinti alumi. Vertingiausias nužudytųjų daiktus lt. B. Norkus susikrovė į lagaminą ir išsi-vežė į Kauną⁶⁷.

K. Jägerio ataskaitoje pažymėta, jog 1941 m. rugpjūčio 27 d. Prienuose buvo nužudyti 1078 žydai⁶⁸.

PASVALYS

1939 m. Pasvalyje gyveno 180 žydų šeimų (700 žmonių)⁶⁹. Vokiečių okupacijos metais Pasvalys priklausė Biržų apskrčiai. 1941 m. Pasvalyje buvo sušaudyta gerokai daugiau žydų, negu jų gyveno iki Antrojo pasaulinio karo. Greičiausiai Pasvalyje buvo nužudyti

ir kaimyninių valsčių žydai. Išlikusiuose 1-ojo bataliono dokumentuose yra bataliono vado 1941 m. rugsėjo 1 d. įsakymas Nr. 68 dėl 3-iosios kuopos kareivių komandiruotės į Pasvalį nuo rugpjūčio 28 iki 31 d.⁷⁰ Yra žinoma, jog šios „komandiruotės“ metu 3-ioji kuopa šaudė žydus Bابتuose, Ariogaloje, Krakėse ir Pasvalyje. Buvusio 3-iosios kuopos grandinio Petro Zelionkos liudijimu, į „komandiruotę“ dviem sunkvežimiais išvyko 25–30 kareivių, vadovaujamų lt. J. Barzdos. Pirmiausia 3-iosios kuopos kareiviai šaudė Bابتuose, vėliau Ariogaloje, Krakėse ir Pasvalyje. Šaudytojų grupė buvo sustojusi ir Šiauliuose, bet ten nešaudė, nes vokiečiai pasakė, jog su žydais susitvarkys patys. Šiauliuose kuopa pernakojo⁷¹.

Yra neaiškumų dėl žudynių Pasvalyje datos. Pagal buvusių bataliono kareivių parodymus, Pasvalys buvo galutinis „komandiruotės“ punktas, tačiau K. Jägerio raporte nurodyta, kad Pasvalio žydai buvo sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 26 d., t. y. dar iki 3-iosios kuopos išvykimo į Pasvalį. Taigi galimi keli variantai. Galbūt K. Jägeris neteisingai nurodė datą, o galbūt ne visi Pasvalio žydai buvo nužudyti rugpjūčio 26 d. ir juos šaudyti buvo baigta po kelių dienų, atvykus 3-iajai kuopai. Tačiau pats žudynių Pasvalyje faktas abejonių nekelia. Į Pasvalį 3-ioji kuopa atvyko ryte. Šaudymo vieta buvo už kelių kilometrų nuo Pasvalio esančiame Žadeikių pušyne. Žudynių vietoje buvo iškastos dvi didelės duobės. Pasvalio baltaraiščiai ir policininkai atvarė žydų moteris, vyrus ir vaikus. Pasmerktieji buvo grupėmis atvedami prie duobės krašto, juos šaudė bataliono kareiviai. Pirmiausia buvo šaudoma prie vienos duobės, o ją užpildžius lavonais, prie kitos. Žudynės truko 3–4 valandas. Po žudynių bataliono kareiviai nuvažiavo į Pasvalį ir girtuokliavo miestelio valgykloje⁷². Pagal K. Jägerio raportą, Pasvalyje buvo nužudyti 1349 žydai: 402 vyrai, 738 moterys ir 209 vaikai⁷³.

ARIOGALA

Sovietų ir nacių karo išvakarėse Ariogaloje (Kėdainių apskritis) gyveno apie 450 žydų⁷⁴. Nacių okupacijos pradžioje, kaip ir kitose Lietuvos apskrityse bei valsčiuose, žydai buvo sutelkiami getuose ir laikinose izoliavimo stovyklose. Visi Ariogalos žydai 1941 m. vasarą buvo suvaryti į getą – du didelius sinagogos pastatus, aptvertus mūrine siena su geležiniais vartais. Vartus pasikeisdami nuolat saugojo vietiniai baltaraiščiai. Į Ariogalos getą taip pat buvo perkelti Josvainių žydai. Kėdainių apskrities policijos vado 1941 m. rugpjūčio 17 d. pranešime Policijos departamento direktoriui nurodyta, jog Ariogaloje yra 290 žydų (tarp jų 80 moterų)⁷⁵. Tačiau realiai šis skaičius turėjo būti gerokai didesnis, nes į jį nebuvo įtraukti žydų vaikai.

Žudynių dieną – 1941 m. rugsėjo 1 d. – Ariogalos policijos nuovados viršininkas Leonas Čepas sukvietė vietinius policininkus ir baltaraiščius. Apie pietus į Ariogalą dviem sunkvežimiais atvažiavo 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos kareiviai, vadovaujami lttn. J. Barzdos. Kai kurių liudytojų teigimu, į Ariogalą atvyko ir vokiečių kariškių⁷⁶. Vietiniai baltaraiščiai ir atvykėliai ėmė rikiuoti žydus į koloną ir iš geto vesti į žudynių vietą – apie 2 km nuo Ariogalos esantį Dubysos slėnį. Netoli Dubysos buvo iškastas apie 50–60 m ilgio griovys. Vietovė buvo apaugusi krūmokšniais. Prieš sušaudymą žydai buvo išrengiami ir grupėmis po 30–40 vedami prie duobės. Žudynių vietą saugojo vietiniai pagalbiniai policininkai, žydams į nugaras šaudė bataliono kareiviai. Šaudyta maždaug iš 5–6 m atstumo. Dalis žydų buvo suvaryta į duobę ir į juos šaudyta nuo duobės krašto iš viršaus. Prie šaudymo prisidėjo keletas vietinių policininkų ir baltaraiščių. Po žudynių visi grįžo į Ariogalą. Miestelio restorane jiems buvo surengtos vaišės⁷⁷.

3-ioji kuopa prieš žudydama Ariogalos žydus sušaudė Babtų žydus, o iš Ariogalos iš-

važiavo šaudyti Krakių žydų. Pagal K. Jägerio raportą, Ariogaloje buvo nužudyti 662 žydai: 207 vyrai, 260 moterų ir 195 vaikai⁷⁸.

KRAKĖS

Sovietų ir nacių karo išvakarėse Krakėse gyveno apie 150 žydų šeimų⁷⁹. Likus kelioms savaitėms iki žydų sušaudymo (1941 m. rugsėjo 2 d.), Kėdainių apskrities viršininkas plk. Petras Dočkus ir Kėdainių apskrities policijos vadas Antanas Kirkutis savo pavaldinius sukvietė į Kėdainius duoti nurodymų žydų klausimu. Plk. P. Dočkus paskelbė, jog „žydų tauta pripažinta kenksminga“ ir turi būti atskirta nuo lietuvių. Kėdainių apskrities žydai turėjo būti sutelkti Kėdainiuose, Ariogaloje ir Krakėse. Į Krakes liepta surinkti Krakių, Surviliškio, Grinkiškio, Baisogalos ir Gudžiūnų valsčių žydus. Žydų gyvenami kvartalai (getai) turėjo būti aptverti ir izoliuoti nuo vietos gyventojų⁸⁰.

1941 m. rugpjūčio pirmoje pusėje į Krakes buvo suvežti nurodytų valsčių žydai. Į getą (kvartalas tarp Vilniaus ir Vasario 16-osios gatvių) buvo suvaryti Krakių ir iš kitų valsčių atvežti žydai. Moterys ir vaikai buvo laikomi keliuose netoli sinagogos buvusiuose namuose, o vyrai – buvusio vienuolyno pastate. Suimti žydai privalėjo dirbti įvairius fizinius darbus⁸¹. Kėdainių apskrities policijos vadas rugpjūčio 17 d. informavo Policijos departamento direktorių, kad Krakėse surinkta 452 žydai (neskaičiuojant vaikų)⁸². Suimtiems žydams buvo paskirta „kontribucija“ – po 10 červoncų nuo vieno žmogaus. Surinktus pinigus Krakių valsčiaus policijos viršininkas Teodoras Kerza pristatė į Kėdainių banką⁸³.

1941 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėn. sandūroje į Krakes sunkvežimiu atvažiavo apie 30 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos kareivių, vadovaujamų lttn. J. Barzdos. Atvykusieji į Krakes savisaugos dalinio kareiviai Krakių policijos viršininkui T. Kerzai įteikė vokiečių kalba parašytą ir užantspauduotą raštą, įgaliojantį

bataliono kareivius sušaudyti visus žydų tautybės asmenis. Rašte buvo nurodyta, kad visos įstaigos įpareigojamos atliekant šį „darbą“ suteikti reikiamą pagalbą. 3-iosios kuopos atvykimo dieną Krakių žydai nebuvo šaudomi. Tą dieną T. Kerza su šaudytojų būrio karininku (tikriausiai lttn. J. Barzda) parinko žudynių vietą (apie 1,5 km nuo miestelio, šalia Peštiniukų kaimo) ir liepė valsčiaus viršaičiui pasirūpinti, kad būtų iškastos duobės. Duobes tą pačią dieną iškasė suvaryti miestelio ir aplinkinių kaimų gyventojai. Kitos dienos ryte T. Kerza sušaukė Krakių policininkus ir buvusio partizanų būrio narius (iš viso apie 16–18 vyrų). Jie buvo nusiųsti prie vienuolyno ir ėmė varyti į žudynių vietą ten laikomus žydus. Pirmiausia į žudynių vietą buvo nuvesti žydų vyrai. Netoli duobių jie buvo suguldyti veidu į žemę. Pasmerktieji buvo išrengiami iki apatinių drabužių ir grupelėmis vedami prie duobės. Jie buvo statomi prie duobės krašto ir šaudomi į nugaras. Prie duobės varant antrą vyrų grupelę, žydai staiga ėmė bėgti. Dauguma bėgančiųjų buvo nušauti, bet nedidelė dalis sugebėjo pabėgti. Kitos žudomų žydų grupės nemėgino pabėgti. Po vyrų buvo atvarytos ir sušaudytos darbingos žydų moterys. Paskutiniai buvo sušaudyti žydų vaikai, seneliai ir moterys su mažais vaikais. Jie buvo atvaryti iš geto. Žudynės baigėsi apie 17 val. Po šaudymo žudikų būrys nuvyko į restoraną valgyti pietų ir išgerti⁸⁴. Krakių miestelyje likęs žydų turtas vėliau buvo išparduotas vietos gyventojams⁸⁵.

Po masinių žudynių Krakėse policijos viršininkas T. Kerza kartu su kitais policininkais aplinkiniuose kaimuose surado ir sušaudė šešis iš žudynių vietos pabėgusius žydus⁸⁶.

Pagal K. Jägerio raportą, Krakėse buvo sušaudyti 1125 žydai: 448 vyrai, 476 moterys ir 201 vaikas⁸⁷.

Taigi per kelias dienas 1-ojo bataliono 3-ioji kuopa Babtuose, Ariogaloje ir Krakėse sušaudė 1870 žydų.

ALYTUS

Neoficialiais 1940 m. liepos 1 d. duomenimis, Alytuje gyveno 2216 žydų (23,08 proc. miesto gyventojų). Visoje Alytaus apskrityje 1941 m. sausio 1 d. duomenimis gyveno 8030 žydų (4,70 proc. apskrities gyventojų)⁸⁸.

Vokiečių okupacijos pradžioje Alytuje buvo atkurta lietuviška administracija, policija, sukurta vadinamųjų partizanų (TDA) kuopa. Pradėti suiminėti pirmuoju sovietmečiu aktyviau veikę komunistai, komjaunuliai, sovietų valdžios pareigūnai ir miškuose besislapstantys raudonarmiečiai. Kaip rašoma TDA kuopos veikimo apžvalgoje, pagal piliečių pranešimus „buvo sulaikyti ir areštuoti 36 vietos komunistai, 9 raudonarmiečiai ir didesnis skaičius žydų“⁸⁹. Žydų persekiojimai ypač sustiprėjo nuo 1941 m. liepos vidurio. Liepos 12 d. Alytaus apskrities viršininkas Stepas Maliauskas ir Alytaus apsaugos viršininkas (komendantas) gen. št. mjr. Juozas Ivašauskas išleido įsakymą, kuriuo buvo smulkiai reglamentuota žydų padėtis. Visiems Alytaus apskrities žydams įsakyta prisisiūti Dovydo žvaigždę, leista maistą parduotuvėse ir turguose pirkti tik nuo 11 val., uždrausta supirkinėti maisto produktus iš ūkininkų ir pakelėse, samdyti darbams nežydus, naudotis miesto parkais, išvykti iš gyvenamosios vietos be apskrities viršininko leidimo ir t. t. Žydai privalėjo dirbti viešuosius darbus ir vietos savivaldybei bei policijai atiduoti radijo imtuvus, dviračius ir motociklus⁹⁰.

1941 m. rugpjūčio viduryje Alytaus apskrities žydus pradėta gabenti į Alytaus kalėjimą. Dalis suimtų Jiezo miestelio žydų (38 asmenys) buvo išvežti į Alytų. Kai kurie miestelio žydai pasislėpė aplinkiniuose miškuose⁹¹. Iš viso į Alytų iš valsčių buvo pristatyta apie 1 tūkst. žydų vyrų ir moterų⁹². Jie buvo laikomi Alytaus kalėjimo kieme. Pirmos masinės Alytaus žydų žudynės įvykdytos rugpjūčio 13 d. Tuomet sušaudyta 617 žydų vyrų ir 100 moterų. Iki rugpjūčio 31 d.

sušaudyti dar 233 Alytaus miesto ir apskrities žydai⁹³. Buvusio Alytaus rajono kriminalinės policijos viršininko Alfonso Nykštaičio liudijimu, į Alytų buvo atvykęs oberšturmfiureris J. Hamannas su 4 puskarininkiais. Alytaus rajono saugumo policijos viršininkui Pranui Zenkevičiui jis nurodęs iš valsčių į Alytų pristatyti tam tikrą kiekį žydų vyrų ir moterų. J. Hamannas su Alytaus karo belaisvių stovyklos vadovybe susitarė, kad karo belaisviai bus paskirti duobėms kasti. Duobės iškastos netoli kalėjimo, Vidzgirio miške. Pirmuosius žydų šaudymus Alytuje (1941 m. rugpjūčio mėn.) įvykdė J. Hamanno vadovaujami vokiečių SD pareigūnai ir Alytaus pagalbiniai policininkai. Žudynių vietoje buvo ir Alytaus rajono saugumo policijos viršininkas P. Zenkevičius. Sušaudytųjų lavonus užkasė sovietų karo belaisviai⁹⁴.

Po kelių dienų J. Hamannas vėl grįžo į Alytų ir kartu atsivežė 1-ojo bataliono ltn. B. Norkų. J. Hamannas nurodė P. Zenkevičiui, kad nuo šiol Alytaus apskrityje žydus šaudys ltn. B. Norkaus vadovaujamas specialusis būrys (1-ojo bataliono 3-ioji kuopa). J. Hamanno įsakymu ltn. B. Norkui turėjo būti perduodami vertingi sušaudytų žydų daiktai (auksiniai žiedai, laikrodžiai ir pan.). Kitą dieną po atvykimo J. Hamannas su ltn. B. Norkumi organizavo naują žydų žudymo akciją. Šį kartą buvo sušaudyta apie 50 žydų vyrų. Šaudė keturi vokiečiai puskarininkiai ir Jono Borevičiaus vadovaujami vietiniai baltaraiščiai. Tarp sušaudytųjų buvo pagyvenęs žydų rabinas. Jį esą nušovė Alytaus apskrities komendantas gen. št. mjr. S. Ivašauskas⁹⁵.

Po šių žudynių į Alytų dar kelis kartus buvo atvykęs ltn. B. Norkaus ir jaun. ltn. J. Obelenio vadovaujamas būrys. Paprastai šis būrys (apie 20–30 vyrų) atvažiuodavo iš Kauno autobusu. Žydai buvo šaudomi miške netoli Kaniūkų tilto per Nemuną⁹⁶.

Didžiausios Alytaus žydų žudynės įvydytos 1941 m. rugsėjo 9 d. Žydus sušaudė iš

Kauno atvykęs ltn. B. Norkaus ir jaun. ltn. J. Obelenio vadovaujamas 3-iosios kuopos būrys. Pasmerktuosius į žudynių vietą varė ir juos saugojo vietiniai policininkai ir baltaraiščiai. Prieš sušaudymą iš žydų buvo atimti vertingesni daiktai (laikrodžiai, žiedai ir pinigai). Žudynės truko kelias valandas. Po jų ltn. B. Norkaus būrys išvažiavo žudyti Seirijų žydų⁹⁷. Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. rugsėjo 9 d. Alytuje buvo sušaudyti 1279 žydai: 287 vyrai, 640 moterų ir 352 vaikai⁹⁸.

Tą pačią dieną (1941 m. rugsėjo 9 d.) ltn. B. Norkaus vadovaujamas būrys spėjo išžudyti Butrimonių geto žydus. Butrimonių gete buvo surinkti ne tik vietiniai, bet ir Stakliškių bei Punios žydai. Žudynių dieną Butrimonių policininkai ir baltaraiščiai nuvarė žydus į žudynių vietą (apie 2 km nuo miestelio, šalia Klydžionių kaimo). Žydus sušaudė ltn. B. Norkaus būrio kareiviai. Iš viso buvo nužudyta 740 Butrimonių geto žydų⁹⁹.

JIEZNAS

Pirmosiomis karo dienomis Jiezne (nacių okupacijos metais Jiezno valsčius priklausė Alytaus apskrčiai) buvo atkurta lietuviška administracija. Valsčiaus viršaičiu tapo Jurgis Randis, policijos nuovados viršininku – Vladas Bajerčius, Jiezno partizanų būrio (vėliau pavadinto šaulių būriu) vadu – Jonas Valatka¹⁰⁰.

Pirmosiomis nacių okupacijos savaitėmis buvo persekiojami vietiniai komunistai, komjaunuoliai ir sovietų aktyvistai. Suimtieji buvo uždaromi į valsčiaus savivaldybės rūšį ir greta esantį pastatą. Iš viso buvo suimta keliasdešimt žmonių. Kai kurie suimtieji vėliau išvežti į Alytaus kalėjimą¹⁰¹. 1941 m. birželio 30 d. miške už Jiezno vokiečiai ir vietos šauliai sušaudė penkis suimtuosius¹⁰².

1941 m. rugpjūčio viduryje Jiezne, kaip ir visoje Lietuvoje, prasidėjo masiniai žydų areš-

tai ir šaudymai. Policijos nuovados viršininkas V. Bajerčius paprašė viršaičio J. Randžio sudaryti visų miestelio žydų ir jų turto sąrašą. Tokie sąrašai (iš viso apie 350 žydų tautybės žmonių) buvo sudaryti iki rugpjūčio vidurio. Netrukus vietos policininkai ir šauliai pradėjo suiminėti fiziniam darbui tinkamus Jiezno žydus. Nuovados viršininkas V. Bajerčius rugpjūčio 16 d. pranešė Policijos departamento direktoriui, kad Jiezno miestelyje yra sulaikyti 89 žydai, tarp jų 26 moterys¹⁰³. Prasidėjus suėmimams dalis miestelio žydų pasislėpė aplinkiniuose kaimuose ir miškuose. Į Prienus nuvežti Jiezno žydai buvo sušaudyti kartu su kitų miestelių žydais rugpjūčio 27 d. Kelios dešimtys į Alytų išsiųstų Jiezno žydų taip pat sušaudyti rugpjūčio mėn.¹⁰⁴

1941 m. rugsėjo 1 d. Jiezno policininkai ir šauliai suėmė visus likusius miestelio žydus: moteris, vaikus ir senelius. Žydų vyrai buvo uždaryti valsčiaus savivaldybės pastato rūsyje, o moterys ir vaikai – sinagogoje. Tą pačią dieną suvaryti miestelio vyrai prie ežero (kairiajame Mekšrupio upelio krante) iškasė apie 50 m ilgio ir 5 m pločio griovį. Kitą dieną į Jiezną sunkvežimiu atvažiavo penki karininkai ir apie dvidešimt kareivių. Trys karininkai buvo vokiečiai, du – lietuviai, o kareiviai – visi lietuviai. Greičiausiai tai ir buvo liūdnam pagarsėjęs J. Hamanno „skrajojantis“ būrys, kurį sudarė keli vokiečiai ir 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos būrys. Karininkai užėjo į nuovados viršininko V. Bajerčiaus būstinę. Netrukus žydų vyrai (apie 50 žmonių) buvo išvesti iš areštinės rūšio ir jiems įsakyta išsirengti iki apatinių drabužių. Po to J. Hamanno žudikai ir vietos policininkai bei šauliai pasmerktuosius nuvarė į žudynių vietą. Taip pat pasielgta ir su sinagogoje esančiomis moterimis ir vaikais¹⁰⁵. Pirmi buvo sušaudyti žydų vyrai, paskui nužudytos moterys ir vaikai. Šaudė ne tik J. Hamanno būrio nariai, bet ir savanoriai vietos šauliai (tokių atsirado septyni). Kiti šauliai ir poli-

cininkai saugojo žudynių vietą. Pagal K. Jägerio raportą, Jiezne buvo nužudyti 144 žydai: 26 vyrai, 72 moterys ir 46 vaikai¹⁰⁶.

SEIRIJAI

Iki sovietų ir nacių karo pradžios Seirijuose gyveno apie 800 žydų¹⁰⁷. Pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis buvęs Alytaus rajono kriminalinės policijos viršininkas A. Nykštaitis ir valsčiaus viršaitis Antanas Maskeliūnas Seirijuose suorganizavo ginkluotą partizanų būrį. Būrys savo veiklą derino su vokiečių slaptosios lauko policijos Seirijuose komendantu Böhme. Buvo paskelbta buvusių sovietų valdininkų ir aktyvistų registracija. Pirmosiomis savaitėmis Seirijuose buvo sušaudyta 20 sovietų aktyvistų (dauguma – lietuviai). Darbingi žydai buvo verčiami dirbti įvairius sunkius fizinius darbus. Iki rugpjūčio mėn. miestelio žydai gyveno savo namuose ir nešiojo šešiakampes žvaigždes. Darbams žydai buvo pasitelkiami pagal komendanto Böhme's nurodymus¹⁰⁸.

Prieš masinį žydų sušaudymą Seirijuose (1941 m. rugsėjo 11 d.) dalis miestelio žydų vyrų vežimais buvo išvežti į Alytų. Žydams buvo pasakyta, kad jie vežami į darbus. Į Alytaus kalėjimą žydų vyrus nuvežė Seirijų baltaraiščiai¹⁰⁹. Į Alytų nuvežti Seirijų žydai vyrai vėliau buvo sušaudyti kartu su kitų Alytaus apskrities valsčių žydais. Prieš masines žudynes Seirijų žydai buvo uždaryti amatų mokyklos patalpose. Rugsėjo 11 d. į Seirijus autobusu iš Alytaus atvažiavo 1-ojo bataliono ltn. B. Norkaus ir jaun. ltn. J. Obelenio vadovaujamas būrys. Į žudynių vietą Baraučiškės miškelyje (apie 3 km į pietryčius nuo Seirijų) pirmiausia buvo atvesti vyrai. Jie buvo guldomi duobėse ir nuo duobių kraštų juos šaudė savisaugos dalinio kareiviai. Paskui atvestos moterys su vaikais. Jos buvo sušaudytos kitoje duobėje. Vietos baltaraiščiai varė žydus į žudynių vietą ir saugojo ją šaudy-

mo metu. Po žudynių visi dalyvavusieji egzekucijose gėrė alų Seirijų aludėje¹¹⁰.

Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. rugsėjo 11 d. Seirijuose buvo sušaudyti 953 žydai: 229 vyrai, 384 moterys ir 340 vaikų¹¹¹.

SIMNAS

Kitą dieną lttn. B. Norkaus vadovaujamas būrys Simne sušaudė 414 žydų (vyrų, moterų ir vaikų)¹¹². Nepavyko rasti detalesnių žinių apie „skrajojančio“ būrio dalyvavimą Simno žydų žudynėse. Taigi 1941 m. rugsėjo 9–12 d. „kelionės“ į Alytaus apskritį metu „skrajojantis“ būrys nužudė ne mažiau kaip 3386 žydus.

LAZDIJAI

Prieš sovietų ir nacių karą Lazdijų mieste gyveno 871 žydas, o visoje Lazdijų apskrityje (tuomet ji buvo vadinama Seinų apskritimi) – 1194 žydai¹¹³. Vėliausiai „skrajojančio“ būrio provincijoje įvykdytos žudynės buvo Lazdijuose. Lazdijų apskrities žydai suvaryti į getą Katkiškės kaime dar 1941 m. rugsėjo pradžioje. Gete buvo surinkti ne tik Lazdijų, bet ir Veisiejų, Kapčiamiesčio, Šventėžio ir Rudaminos valsčių žydai. Iš viso čia buvo sutelkta apie 1600 žydų¹¹⁴.

1941 m. lapkričio 3 d. iš Kauno į Lazdijus autobusu atvažiavo apie 20–30 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos kareivių. Vadovavo lttn. B. Norkus. Autobusą vairavo vokiečių kareivis. Žudynės prasidėjo apie pietus. Žydai grupėmis po kelis šimtus žmonių buvo varomi iš geto barakų prie griovių, guldomi į griovius ir iš viršaus juos šaudė bataliono kareiviai. Sušaudžius vieną grupę, lavonai būdavo šiek tiek apkasami ir ant jų šaudoma kita grupė. Žudynės stebėjo keli vokiečių karininkai. Vienas vokiečių fotografavo šaudymą. Žudynės truko kelias valandas. Prie šaudymo prisidėjo ir dalis vietos policininkų bei baltaraiščių.

Kiti baltaraiščiai vedė žydus iš geto prie duobių ir saugojo žudynių vietą. Po šaudymo lttn. B. Norkaus būrys nuvažiavo į Lazdijus, ten miesto valgykloje valgė ir gėrė. Vakare būrys išvažiavo į Kauną¹¹⁵.

Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. lapkričio 3 d. Lazdijuose buvo nužudyti 1535 žydai: 485 vyrai, 511 moterų ir 539 vaikai¹¹⁶.

Apibendrinant 1-ojo policijos bataliono provincijoje įvykdytas žydų žudynes galima teigti, jog šio bataliono 3-ioji kuopa ten nužudė ne mažiau kaip 11 598 žydus. Žudynės buvo vykdomos Kauno, Alytaus, Kėdainių, Lazdijų apskrityse ir Pasvalyje. Yra tikrai žinoma, jog 3-ioji kuopa žudė šiose vietovėse: Alytuje, Ariogaloje, Babtuose, Butrimonyse, Garliavoje, Jiezne, Krakėse, Lazdijuose, Pasvalyje, Petrašiūnuose, Prienuose, Rumšiškėse, Seirijuose, Simne ir Vilkijoje, t. y. 15 Lietuvos vietovių (neįskaičiuojant Kauno). Gali būti, kad 1-ojo bataliono 3-ioji kuopa dalyvavo žydų žudynėse ir kitose Lietuvos vietovėse, išvardytose K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. raporte. Tačiau autoriui nepavyko rasti dokumentinių tokio dalyvavimo liudijimų. Vis dėlto, jei atsirastų patikimų dokumentų apie 3-iosios kuopos dalyvavimą žydų žudynėse ir kituose K. Jägerio minėtuose Lietuvos miestuose bei miesteliuose, bendras šios kuopos nužudytų žydų skaičius dar labiau padidėtų.

„KOMANDIRUOTĖ“ Į BALTARUSIJĄ

1941 m. rugsėjo viduryje 3-iosios kuopos vadas lttn. A. Dagys atrinko 14 kuopos kareivių „komandiruotei“ į Baltarusiją. Jiems turėjo vadovauti 2-osios kuopos jaun. lttn. Stasys Sutkaitis. Jo vadovaujamas būrys iš Kauno sunkvežimiu išvažiavo rugsėjo 17 d. Kartu lengvuju automobiliu važiavo keli vokiečių saugumo policijos karininkai (tarp jų SS untersturmführeris Ameliungas). Pakeliui į Baltarusiją S. Sutkaičio būrys pernakojo

Vilniuje, paskui atvyko į Baranovičius. Ten būrio kariai buvo apgyvendinti atskirame name Počovaja gatvėje. Jaun. ltn. S. Sutkaičio būrys buvo pavaldus Baranovičių SD įstaigai ir vykdė jos skiriamus „ypatinguosius uždavinius“. Būrio kareiviai saugojo vokiečių policijos patalpas nakties metu ir kelis kartus dalyvavo žydų šaudymo akcijose. Tuo metu Baranovičių žydai dar gyveno savo butuose. Lietuviai savisaugos dalinio kareiviai kartu su vokiečiais žydų butuose dažnai darydavo kratas ir atiminėjo vertingesnius daiktus (žiedus, laikrodžius ir pinigus). Konfiskuotus žydų daiktus pasiimdavo vokiečiai. Praėjus 1,5–2 mėnesiams po lietuvių savisaugos dalinio kareivių būrio atvykimo, Baranovičių žydai buvo suvaryti į getą. Įsteigus getą pradėtos žydų žudynės. Šaudymai vykdavo už kelių kilometrų nuo Baranovičių geležinkelio stoties, netoli miško. Jaun. ltn. S. Sutkaičio vadovaujamas būrys tris kartus šaudė Baranovičių žydus ir vieną kartą – Slonimo žydus¹¹⁷. Šio būrio kareiviai ir vokiečiai iš geto atvarydavo kelis šimtus žydų (vyrų, moterų ir vaikų) ir juos sušaudydavo. Prieš sušaudant žydai buvo išrengiami iki apatinių drabužių, po to grupėmis suvaromi į duobes ir sušaudomi. Šaudymams vadovavo jaun. ltn. S. Sutkaitis ir vokiečių karininkai. Baranovičių žydų žudynės vyko vėlyvą 1941 m. rudenį. Paprastai vienos akcijos metu buvo nužudoma po 200–300 žydų. Pagal jaun. ltn. S. Sutkaičio būrio narių parodymus, Baranovičių žydų žudynėse dalyvavo ir jiems nežinomo lietuvių savisaugos bataliono kareiviai¹¹⁸.

Tą patį vėlyvą rudenį jaun. ltn. S. Sutkaičio būrys dalyvavo Slonimo žydų žudynėse. Į Slonimą taip pat važiavo keli Baranovičių vokiečių saugumo policijos ir SD karininkai. Žudynėse dalyvavo ir nežinomo lietuvių policijos bataliono kareiviai. Slonimo žydų šaudymas vyko už kelių kilometrų nuo miesto, šalia miško. Jis truko keletą valandų. Pasibaigus šaudymui prie duobių buvo atvaryta apie 40 čigonų vyrų. Jaun. ltn. S. Sutkaičio būrio

narys Kazys Rusinas už apykaklės privesdavo prie duobės kiekvieną čigoną ir pistoleto šūviu į pakaušį nušaudavo. K. Rusinas taip sušaudė apie 20 čigonų, likusiuosius sušaudė kitas būrio narys jaunesnysis puskarininkis Vladas Stankaitis. Iš viso Slonime buvo sušaudyta ne mažiau kaip 500 žmonių. Vakare jaun. ltn. S. Sutkaičio būrys grįžo į Baranovičius¹¹⁹.

Jaun. ltn. S. Sutkaitis į Kauną grįžo 1941 m. gruodžio 7 d. Kiti būrio nariai iš Baranovičių grįžo po dviejų savaitių. Keli būrio nariai Baranovičiuose liko ilgiau. Vėliau buvo kalbama, kad jie žuvo Baltarusijoje kautynėse su sovietų partizanais¹²⁰.

Taigi „komandiruotės“ Baltarusijoje metu (Baranovičiuose ir Slonime) jaun. ltn. S. Sutkaičio būrys kartu su vokiečiais ir kito lietuvių policijos bataliono kareiviais sušaudė apie 1100–1400 žydų ir apie 40 čigonų.

IŠVADOS

1-ojo policijos bataliono 3-ioji kuopa (arba J. Hamanno „skrajojančio“ būrio branduolys) buvo labai veiksmingas nacių organizuotos holokausto politikos instrumentas. Pagal nužudytų žydų skaičių su juo galėtų lygintis tik vokiečių saugumo policijos ir SD ypatinasis būrys Vilniuje arba lietuvių policijos 2(12)-asis batalionas. Lietuvių policijos 1-asis batalionas 1941 m. kartu su vokiečių gestapininkais ir pagalbiniais policininkais (baltaraiščiais) nužudė ne mažiau kaip 36 tūkst. Lietuvos ir užsienio šalių (Austrijos, Baltarusijos, Čekoslovakijos, Vokietijos) žydų. Apie 23 tūkst. buvo nužudyta Kaune, apie 11 600 – kitose Lietuvos vietovėse ir apie 1400 – Baltarusijoje. Jei paaiškėtų, kad 1-ojo bataliono 3-ioji kuopa žudė beveik visose K. Jägerio raporte išvardytose vietovėse (išskyrus Vilniaus ir Šiaulių apygardas), tai nužudytų žydų skaičius gerokai padidėtų.

Tiesiogiai žudynes vykdė 3-ioji bataliono kuopa ir iš dalies – 1-oji kuopa (pastaroji įvyk-

dė pirmąją šaudymą Kauno VII forte 1941 m. liepos 4 d.). Autoriaus skaičiavimais, žydus šaudė 104 3-iosios kuopos karininkai, puskarininkiai ir kareiviai. Tačiau vienaip ar kitaip (įskaitant ne tik šaudymą bei žudynių vietos apsaugą, bet ir konvojavimą į žudynių vietą, geto ir fortų saugojimą) į holokaustą buvo įtraukta didžioji bataliono dalis (1-oji, 2-oji ir 3-ioji kuopos).

Nuorodos

¹ J. Vicas, *SS tarnyboje: Dokumentinis leidinys apie lietuvių apsaugos dalių įvykdytus nusikaltimus*, V., 1961, 116 p.; *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944: Dokumentų rinkinys*, V., 1965, d. 1, 347 p.; *Kaltina nužudytieji*, V., 1963, 207 p.; *Nacionalistų talka hitlerininkams*, V., 1970, 186 p.

² Henry L. Gaidis, *A History of the Lithuanian Military Forces in World War 1939–1945*, Chicago, 1998, 300 p.

³ S. Knezys, „Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7), p. 122–168.

⁴ R. Zizas, „Lietuvos kariai savisaugos batalionuose (1941–1944 m.)“, *Lietuvos archyvai*, 1998, Nr. 11, p. 38–71.

⁵ W. Benz, M. Neiss, *Judenmord in Litauen: Studien und Dokumente*, Berlin, 1999, 183 S.; J. Matthäus, „Jenseits der Grenze: Die ersten Massenerschiessungen von Juden in Litauen (Juni–August 1941)“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1996, Nr. 44, S. 101–126; Ch. Dieckmann, „Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden“, *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945: Neue Forschungen und Kontroversen*, herausgegeben von Ulrich Herbert, Frankfurt am Main, 1998, S. 292–329.

⁶ K. Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*, Frankfurt am Main, 1996, 286 S. Išsamia K. Stango recenziją parašė dr. A. Anušauskas. Žr.: *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1(3), p. 121–128.

⁷ K. Stang, op. cit., S. 159–160.

⁸ S. Knezys, op. cit., p. 127.

⁹ Kauno karo komendanto 1941 m. birželio 28 d. įsakymas Nr. 9, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1, l. 28.

¹⁰ Kauno karo komendanto 1941 m. birželio 28 d. pranešimas, ibid., l. 35.

¹¹ S. Knezys, op. cit., p. 128.

¹² Jono Belskio baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38506/3, l. 10–11, 14–14 a. p., 19–21.

¹³ 1941 m. liepos 1 d. įsakymas Nr. 1 TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 2, l. 152.

¹⁴ 1941 m. liepos 1 d. slaptas įsakymas Nr. 1 TDA batalionui, ibid., ap. 1, b. 1, l. 16.

¹⁵ 1941 m. liepos 3 d. įsakymas Nr. 2 TDA batalionui, ibid., l. 17.

¹⁶ 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 7 TDA batalionui, ibid., ap. 2, b. 1a, l. 6–12.

¹⁷ Operatyvinio būrio 1b vado E. Ehrlingerio 1941 m. liepos 1 d. pranešimas, Istorinių dokumentinių kolekcijų saugojimo centras Maskvoje (toliau – IDKSC), f. 500, ap. 1, b. 756, l. 4.

¹⁸ K. Stang, op. cit., S. 100, 101.

¹⁹ 1941 m. liepos 6 d. pranešimas iš SSRS Nr. 14, Bundesarchivabteilungen Potsdam (BAP), R58/214, S. 83–84; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131.

²⁰ S. Knezys, op. cit., p. 133.

²¹ P. Taparausko 1968 m. sausio 12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 27–28.

²² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131.

²³ J. Vosylius 1961 m. balandžio 10 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, l. 40–42.

²⁴ J. Palubinsko paaiškinimas Kaune 1962 m. rugsėjo 26–spalio 4 d. vykusiame teismo procese, ibid., b. 47307/3, t. 2, l. 78–80.

²⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131.

²⁶ 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 3 TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 1, l. 19.

²⁷ Z. Juodžio 1961 m. rugsėjo 3 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 8, l. 204–205.

²⁸ P. Matiuko 1961 m. spalio 5 d. apklausos protokolas, ibid., t. 1, l. 176–177.

²⁹ P. Matiuko 1961 m. gruodžio 3 d. apklausos protokolas, ibid., 212.

³⁰ M. Eglinis, *Mirties fortuose*, V., 1958, p. 17.

³¹ A. Vaivados 1968 m. rugpjūčio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 3–4.

³² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132; 1941 m. liepos 14 d. slaptas įsakymas Nr. 4 TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 1, l. 24–25 a. p.

³³ S. Knezys, op. cit., p. 133–134.

³⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

³⁵ J. Vosylius 1961 m. balandžio 10 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, l. 29–33.

- ³⁶ P. Zelionkos 1968 m. lapkričio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47588/3, t. 2, l. 224–226; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.
- ³⁷ A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, V., 2000, p. 34; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133.
- ³⁸ M. Eglinis, *op. cit.*, p. 19.
- ³⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.
- ⁴⁰ J. Barkausko 1944 m. lapkričio 30 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 10, l. 115.
- ⁴¹ A. Tory, *op. cit.*, p. 40–44.
- ⁴² V. Barausko 1968 m. rugpjūčio 21 d. apklausų protokoliai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47558/3, t. 1, l. 9–23.
- ⁴³ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.
- ⁴⁴ *Ibid.*, p. 251.
- ⁴⁵ P. Matiuko 1962 m. sausio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, l. 226–237; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135; M. Eglinis, *op. cit.*, p. 36.
- ⁴⁶ I. Vyliaus-Velavičiaus 1945 m. gruodžio 24 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 10, l. 169–171.
- ⁴⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 261–262.
- ⁴⁸ *Ibid.*, p. 135.
- ⁴⁹ A. Vaivados 1968 m. rugpjūčio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 3–7; P. Taparauskas 1968 m. spalio 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 28–30; P. Matiuko 1961 m. rugsėjo 27 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 47337/3, t. 1, l. 149–150.
- ⁵⁰ *Geležinis vilkas*, V., 1965, p. 104.
- ⁵¹ *Ibid.*, p. 105–106.
- ⁵² *Ibid.*, p. 175.
- ⁵³ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 138.
- ⁵⁴ H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, Frankfurt am Main, 1985, S. 124–125.
- ⁵⁵ K. Stang, *op. cit.*, S. 154, 155.
- ⁵⁶ *Ibid.*, S. 155.
- ⁵⁷ *Ibid.*, S. 160.
- ⁵⁸ A. Bubnys, „Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.: žydų žudynės Kauno apskrityje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 81–103.
- ⁵⁹ Policijos departamento 1941 m. rugpjūčio 16 d. slaptas aplinkraštis Nr. 3, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 1.
- ⁶⁰ N. Schoenburg, S. Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, New Jersey, London, 1996, p. 236.
- ⁶¹ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944: Dokumentų rinkinys*, V., 1973, d. 2, p. 172–173.
- ⁶² *Ibid.*, p. 174.
- ⁶³ *Ibid.*, p. 176.
- ⁶⁴ Jiezo policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 16 d. slaptas raštas Nr. 7, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 23.
- ⁶⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 164.
- ⁶⁶ *Ibid.*, p. 176.
- ⁶⁷ V. Barausko 1968 m. rugpjūčio 20 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 12–14.
- ⁶⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133.
- ⁶⁹ N. Schoenburg, S. Schoenburg, *op. cit.*, p. 235.
- ⁷⁰ Bataliono vado 1941 m. rugsėjo 1 d. įsakymas Nr. 68 1-ajam PPT batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 2, l. 100.
- ⁷¹ P. Zelionkos 1968 m. gruodžio 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 228–232.
- ⁷² B. Labeikio 1961 m. kovo 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 47337/3, t. 6, l. 157–159; P. Zelionkos 1968 m. gruodžio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47588/3, t. 1, l. 231–232.
- ⁷³ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133.
- ⁷⁴ N. Schoenburg, S. Schoenburg, *op. cit.*, p. 64.
- ⁷⁵ Kėdainių apskrities policijos vado 1941 m. rugpjūčio 17 d. pranešimas Policijos departamento direktoriui, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 8.
- ⁷⁶ J. Vaičiaus 1961 m. balandžio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 8, l. 50–51; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 141; V. Brandišauskas, „Holokaustas Kėdainių apskrityje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2005, Nr. 1(17), p. 90.
- ⁷⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 141–142.
- ⁷⁸ *Ibid.*, p. 134.
- ⁷⁹ N. Schoenburg, S. Schoenburg, *op. cit.*, p. 154–155.
- ⁸⁰ T. Kerzos 1962 m. liepos 6 d. apklausos protokolo ištrauka, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 18, l. 46.
- ⁸¹ Antano Valaičio 1951 m. spalio 29 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, b. 171, l. 164.
- ⁸² Kėdainių apskrities policijos vado 1941 m. rugpjūčio 17 d. raštas Policijos departamento direktoriui, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 8.
- ⁸³ T. Kerzos 1962 m. liepos 6 d. apklausos protokolo ištrauka, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 18, l. 47.
- ⁸⁴ *Ibid.*, l. 48–51; V. Brandišauskas, *op. cit.*, p. 94.
- ⁸⁵ T. Kerzos 1962 m. liepos 6 d. apklausos protokolo ištrauka, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 18, l. 53.
- ⁸⁶ T. Kerzos 1962 m. rugsėjo 10 d. tardymo protokolo ištrauka, *ibid.*, l. 57–58.
- ⁸⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.
- ⁸⁸ 1940 m. liepos 1 d. duomenys apie Lietuvos

gyventojų tautinę sudėtį, LCVA, f. R-743, ap. 5, b. 47, l. 79; 1941 m. sausio 1 d. Statistikos valdybos duomenys apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį, *ibid.*, b. 46, l. 172.

⁸⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 61.

⁹⁰ V. Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais“, *Darbai ir dienos*, 1996, Nr. 2(11), p. 56.

⁹¹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 86, 87.

⁹² A. Nykštaičio 1960 m. birželio 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 10, l. 191.

⁹³ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133, 134.

⁹⁴ A. Nykštaičio 1960 m. birželio 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 10, l. 191–192; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 67–68.

⁹⁵ *Ibid.*, d. 2, p. 71–72.

⁹⁶ *Ibid.*, p. 72.

⁹⁷ V. Barausko 1968 m. rugpjūčio 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45788/3, t. 1, l. 14–15.

⁹⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

⁹⁹ A. Jauneikos 1960 m. gruodžio 9 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46392/3, t. 2, l. 102–103; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

¹⁰⁰ A. Narkūno 1944 m. rugsėjo 23 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1293, l. 35.

¹⁰¹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 85–86.

¹⁰² J. Randžio 1944 m. rugsėjo 30 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1293, l. 38.

¹⁰³ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 86.

¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 87; *ibid.*, d. 1, p. 133.

¹⁰⁵ J. Randžio 1944 m. rugsėjo 30 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1293, l. 39–40.

¹⁰⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134; J. Palionio 1944 m. spalio 10 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1293, l. 41–42.

¹⁰⁷ N. Schoenburg, S. Schoenburg, *op. cit.*, p. 262.

¹⁰⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 98–102.

¹⁰⁹ B. Skliuto 1960 m. birželio 25 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46373/3, t. 2, l. 130–130 a. p.

¹¹⁰ J. Celiavičiaus 1960 m. gegužės 17 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 201; K. Macedulsko 1960 m. kovo 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 204–204 a. p.

¹¹¹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

¹¹² *Ibid.*, p. 135.

¹¹³ 1940 m. liepos 1 d. duomenys apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį, LCVA, f. R-743, ap. 5, b. 47, l. 79; b. 46, l. 172.

¹¹⁴ B. Paciukonio 1963 m. sausio 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47281/3, t. 2, l. 213–214.

¹¹⁵ V. Barausko 1968 m. rugpjūčio 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47588/3, t. 1, l. 16–17; V. Busilo 1961 m. birželio 23 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 3, l. 51–72.

¹¹⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.

¹¹⁷ A. Bakanavičiaus 1962 m. sausio 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 247–248.

¹¹⁸ *Ibid.*, l. 249; B. Labeikio 1968 m. sausio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 261.

¹¹⁹ B. Labeikio 1968 m. vasario 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 263–266; A. Bakanavičiaus 1962 m. gruodžio 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 254.

¹²⁰ Jaun. ltn. S. Sutkaičio 1941 m. gruodžio 10 d. raportas 1-ojo bataliono vadui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 5, l. 195; B. Labeikio 1968 m. vasario 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 2, l. 266.

Gauta 2006 07 05
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

THE FIRST (13TH) LITHUANIAN POLICE BATTALION AND THE KILLING OF JEWS IN 1941

Summary

The objective of this study is to show the role the National Labour Protection Battalion in the 1941 killings of Jews. The author seeks answers to these questions: Which companies and detachments of the battalion took part in the killings? Where and when did they kill Jews? What is the approximate number of Jews the battalion exterminated? How many officers and soldiers from the battalion participated?

The 3rd company of the 1st Police Battalion (the core of J. Hamann's „flying“ detachment) was very active in the policy of the Holocaust organised by the Nazis. The number of Jews exterminated by the battalion can be compared only to those exterminated by the German Secret Police and the SD special detachment in Vilnius, or the 2nd (12th) Battalion of the Lithuanian Police. In 1941, the 1st Battalion of the Lithuanian Police, together with the German Gestapo and auxiliary policemen (*bal-taraiščiai*), exterminated not less than 36,000 Lithuanian Jews

and others brought from abroad (from Austria, Belarus, the Czech Republic and Germany). About 23,000 were killed in Kaunas, about 11,600 in other places in Lithuania, and about 1,400 in Belarus. If it is true that the 3rd Company of the 1st Battalion operated in almost all the sites mentioned in K. Jäger's account (except for the Vilnius and Šiauliai districts), then the number of Jews killed will be considerably higher.

Direct killings were carried out by the 3rd Company, and partly by the 1st Company (which operated in Kaunas' 7th Fort on 4 July 1941). The author's calculations show that 104 officers, sergeants and soldiers from the 3rd Company took part in the shootings. In one way or another (including shootings, bringing to the sites, guarding them, and guarding the ghetto and the forts) most of the battalion was involved in the Holocaust (the 1st, 2nd and 3rd companies).